

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

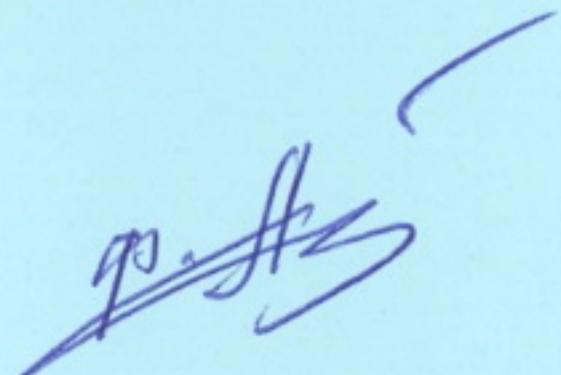
FİKRƏT ƏLÖVSƏT oğlu ASLANOV

MÜASİR ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDE SİNTAQM
PROBLEMİ VƏ ONUN EKSPERİMENTAL-FONETİK TƏDQİQİ

10.02.04 – German dilləri
10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2009

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Alman dilinin fonetikası, qrammatikası və tarixi kafedrası nəzdindəki Eksperimental Fonetika və Tətbiqi dilçilik laboratoriyasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Sərxan Əvəz oğlu Abdullayev

filologiya elmləri doktoru, professor
Balaxan Qaraxan oğlu Hüseynov

filologiya elmləri doktoru, professor
Qəzənfər Şirin oğlu Kazimov

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universitetinin Roman-german
filologiyası və Türkologiya kafedraları

Müdafia 26 sentyabr 2009-cu il saat 11⁰⁰-da Azərbaycan
Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və elmlər namizədi alimlik
dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini
keçirən B/D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küç., 60

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat 25 iyun 2009-cu ildə göndərilmişdir.

B/D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri namizədi, dosent Sevda Davud qızı Vahabova

Bəxt

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat işinin aktuallığı. Məlumdur ki, ünsiyyət prosesində informasiyanın ötürülməsi və qəbulu semantik, sintaktik və fonetik bütöv kimi çıxış edən cümlələr vasitəsilə həyata keçirilir. Ancaq deyilənin birmənalı şəkildə başa düşülməsi üçün cümlələrin də leksik, qrammatik və fonetik cəhətdən tərkib hissələrə bölünməsi qaçılmaz olur. Tələffüz zamanı belə vahidlər nisbi fikir tamlığı, fonetik bölünməzliyilə səciyyələnən danışq parçalarında reallaşırlar ki, bunları da çağdaş dilçilikdə sintaqm adlandırırlar¹.

Mövzunun aktuallığı sintaqmın müasir dilçilikdə həm az işlənməsi, həm də onun mübahisəli olması ilə bağlıdır. Dilçilikdə sintaqm probleminin hələ də həll olunmadığını qeyd edərək L.R.Zinder yazır: "Sintaqm haqqında nəzəriyyə sintaksisdə, xüsusən də sintaktik fonetikada hələ də özünün lazımı həllini tapmayıb, baxmayaraq ki, həm sintaksis, həm də fonetika sahəsində onun əhəmiyyəti böyükdür"².

Sintaqm probleminin Azərbaycan dilçiliyi üçün də yeni olduğunu vurğulayan Y.Seyidov yazır ki, bu məsələ indi də dilçilikdə mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Hələ dilçilik "Sintaqm nədir?" sualına təmindedici cavab verməmişdir. Dilçilik kitabları çox vaxt sintaqm məsələsi üzərindən sükutla keçir və öz səhifələrində ona yer vermirlər³. Sintaqmla bağlı irəli sürünlən fikirlər və bu haqda mövcud nəzəriyyələr fərqli və hətta ziddiyətli olduğundan, onun nəzəri və təcrubi şəkildə ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməsinə ehtiyac duyulur. Sintaqm problemlə bağlı mövcud nəzəriyyələri ona görə qənaətbəxş hesab etmək olmaz ki, bunlarda tədqiq olunan obyektin ayrı-ayrı sahələri (semantik, sintaktik və fonetik) qarşılıqlı əlaqədə deyil, bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə nəzərdən keçirilir.

F.de Sössürün sintaqm nəzəriyyəsinin əsasını təyin olunanla təyin edənin münasibəti təşkil edir. Burada sintaqm anlayışı yalnız sözə deyil, həmçinin söz birləşməsinə və ya istənilən uzunluqda olan hər cür sadə və mürəkkəb vahidə aid ola bilər.

¹Л.В.Щерба. Фонетика французского языка. М.: Высшая школа, 1963, с.124; В.В.Виноградов. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М.: Наука,1975, с.89; Л.Р.Зиндер. Общая фонетика. М.:Высшая школа, 1979, с.246; Fəxriyəddin Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2003, s.266

² Л.Р.Зиндер. Qeyd olunan əsəri, s. 247

³ Y.Seyidov. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 1992, s.73

L.V.Şerba özünün sintaqm nəzəriyyəsini cümlənin intonasiyaya görə bölgüsü üzərində qurur və sintaqmin intonasiya vahidi olduğunu əsaslandırır.¹ Sintaqma real gerçəkliyin bir parçasını eks etdirən vahid kimi yanaşan V.V.Vinoqradovun sintaqmla bağlı fikirlərində semantik və sintaktik xüsusiyyət ön plana çəkilir. "Sintaqm fonetik anlayış olmaqdan çox semantik və sintaktik anlayışdır"².

Canlı danışiq aktının məhsulu olan sintaqmin yaranmasında dilin hər üç səviyyəsi (semantik, sintaktik və fonetik) birgə fəaliyyət göstərir. Sintaqmin təhlilində bu əlamətləri bir-birindən təcrid etmək qeyri-mümkündür, çünki həmin faktorlardan heç biri ayrılıqda müəyyən bir nisbi bitmiş fikir ifadə etmək iqtidarında deyil. Eyni leksem və fonem ardıcılılığına malik olan cümləni dil daşıyıcısı situasiyadan asılı olaraq, müxtəlif sintaqmlara bölməklə onu fərqli formalarda tələffüz edə bilir. Ünsiyyətin iştirakçısı olan dinləyici də danışanın cümləni sintaqmlara necə ayırmasından asılı olaraq, onu məhz həmin bölgünün fonunda dərk edir. Bu dil hadisəsinin pozulması, tələffüz qanuna uyğunluqlarına əməl olunmaması ünsiyyətin çətinləşməsinə, bəzən də anlaşılmazlığa səbəb olur. Təhlildən belə qənaətə gəlmək olar ki, danışiq axınının düzgün olaraq fonetik vahidlərə bölünməsinin əsasında intonasiya durur. Ünsiyyətdə iştirak edənlərin aydın və canlı ünsiyyətə nail olmaları üçün sintaqmatik üzvlənməni təmin edən amillərin və yaxud buna mane olan səbəblərin araşdırılıb dəqiqləşdirilməsi zərurət kimi önemlidir.

Problemin mürəkkəbliyi ondadır ki, sintaqm termininin özü dilçilər arasında çəşqinqılıq yaratmasıdır. Bəziləri sintaqmı sözlə eyniləşdirir, bəziləri onu söz birləşməsinə uyğun hesab edir, qeyriləri onu bir nəfəsvermə zamanı tələffüz edilən söz qrupu, başqaları isə sintaqmı aksent və ya ritmik qrup, danışiq taktı, məna qrupu və s. kimi adlandırırlar³.

Sintaqm problemi ilə əlaqədar müəyyən tədqiqatların yerinə yetirilməsi heç də həmin problem tam həll olunması demək deyil, çünki elmi nəzəriyyələr əksər hallarda müəyyən zaman kəsiyi üçün həllədici hesab olunur. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar başqa sahələrdə olduğu kimi, dilçilikdə də irəli sürülmüş bəzi fikir və mülahizələrin yenidən nəzərdən keçirilməsinə, təzə metodlar əsasında tədqiq olunmasına ehtiyac duyulur. Cümlənin sintaqmlara bölünməsinin xüsusiyyətlərini araşdırma-dan bütövlükdə cümlənin özü barədə konkret fikir söyləmək mümkün

¹ Л.В.Щерба. Qeyd olunan əsəri, .s.124-125

² В.В.Виноградов. Qeyd olunan əsəri, s.113

³ Ф.Ядигяр и др. К истории проблемы синтагмы в языкоznании // Язык и литература, 1999, № 4, с. 5-10

deyil. Ona görə də müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm probleminin müqayisəli aspektdə tədqiq edilməsi günün tələbindən yaranan hadisə olub öz elmi-praktik həllini gözləyir.

Cümlələrin sintaqmlara bölünməsi probleminin eksperimental-fonetik təhlili nəinki ümumilikdə sintaqmatik üzvlənmənin prinsiplərini müəyyənləşdirməyi, həm də bu problemin həllilə bağlı olan digər problemlərin konkret dil materialı əsasında həll olunmasını təmin edir. Problemin məhz bu səpkidə tədqiqi konfrontativ və kontrastiv dilçiliklə bağlı konkret fikir və mülahizələr irəli sürməyə imkan verir.

Cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsi prinsiplərini və qanuna uyğunluqlarını işləyib hazırlamaq alman və Azərbaycan dilçiliyini, eləcə də müqayisəli dilçiliyi düşündürən aktual problemlərdəndir.

Tədqiqatın obyekti. Dissertasiya işinin obyektini alman və Azərbaycan dillərində canlı danışq aktı təşkil edir. Canlı danışığı müşahidə və təhlil edərək qarşılaşdırılan alman və Azərbaycan dillərində cümlələrin sintaqmlara ayrılması probleminin tədqiqi, sintaqmin fonetik strukturunda baş verən dəyişikliklərin sistemləşdirilməsi də tədqiqat işinin obyektinə daxildir.

Tədqiqatın predmeti aparılan empirik tədqiqatlar nəticəsində sintaqmla bağlı bilikləri qruplaşdırmaq, sistemləşdirmək və ümumi bir nəzəriyyə işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yerinə yetirilməsində əsas məqsəd müqayisəyə cəlb olunan dillərdə sintaqmin yaranma və işlənmə mexanizmini müəyyənləşdirməklə yanaşı, "Sintaqm nədir?" sualına dəqiqliyi elmi cavab verməkdir. Bundan başqa tədqiqat işi hər iki dilin materialından çıxış etməklə sintaqmin xüsusiyyətlərini, cümlələrin sintaqmlara bölünməsi prinsiplərini və qanuna uyğunluqlarını, sintaqmin digər dil vahidlərindən fərqli xüsusiyyətlərini, cümlələrin sintaqm tərkibinin müəyyənləşdirilməsi meyarlarının dəqiqləşdirilməsi, sintaqmin akustik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, müqayisə olunan dillərdə sintaqmin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, alman və Azərbaycan dillərində sintaqm probleminin tədrisi ilə bağlı tövsiyələrin işlənilib hazırlanması məqsədini güdür.

Tədqiqat işində qarsıda duran məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- istər ümumi, istərsə də alman və Azərbaycan dilçiliyində sintaqm problemilə bağlı elmi ədəbiyyatın tənqidini təhlili;

- təhlil materialı kimi istifadə olunan dil materialının seçilməsi, sistemləşdirilməsi və maqnitafon lentinə yazılması;

-için yerinə yetirilməsində istifadə olunan linqvistik metodların müəyyənləşdirilməsi və əsaslandırılması.

- eksperiment materialının “PRAAT” programı əsasında təhlili;
- eksperiment materialının göstəricilərinin riyazi və statistik hesablamalarla təhlili, bunların əsasında sintaqmın akustik xüsusiyyətlərini əks etdirən qrafik və cədvəllərin tərtibi;
- təhlillərin nəticələri əsasında cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsinə dair ümumiləşdirmələrin aparılması.

Tədqiqat işinin materialı və metodları. Dissertasiyada irəli sürülen fikirlərin əsaslandırılmasında dil materialının seçilməsi və sistemləşdirilməsi heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq hər iki dil üzrə bədii ədəbiyyatdan eksperiment materialı üçün cümlələr seçilmişdir. Müəyyən konstruksiyalarla bağlı bəzi cümlələr müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. Ümumilikdə iki yüzdən artıq cümlə eksperiment materialına daxil edilmişdir. Seçilmiş material tədqiq olunan problemlə bağlı qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi tələblərinə cavab verir. Materialın seçilməsində cümlələrin sintaqm tərkiblərinin müxtəlifliyinə də fikir verilib, yəni materiala bir, iki, üç və daha artıq sintaqmdan ibarət olan cümlələr daxil edilib.

Eksperimental-fonetik təhlilin uğurlu olması üçün seçilmiş cümlələrdə sait fonemlərin sintaqmdaxili düzülüşü və işlənməsi də nəzərə alınır.

Materialın bu formada seçilməsi sintaqmın akustik xüsusiyyətlərini (melodik, dinamik və temporal) müəyyənləşdirməyə imkan verir. Materialın lenta yazılımasında 20-25 yaşlı gənclərdən diktör kimi istifadə olunmuşdur. Eksperimental material üzrə iş Sankt Peterburq, Münxen və ADU-nun müvafiq laboratoriyalarında yerinə yetirilmişdir. Riyazi və statistik hesablamalar riyazi dilçiliklə bağlı nəzəri ədəbiyyatda qeyd olunmuş metoda əsasən aparılmışdır.¹ Ossilloqrafik təhlil, riyazi və statistik hesablamalar əsasında cədvəllər və qrafiklər tərtib olunmuşdur ki, bunlar da danışış aktında sintaqmatik üzvlənmə zamanı sintaqmlar daxilində, eləcə də çoxsintaqmlı cümlələrin sintaqm sərhədlərində baş verən fonetik dəyişiklikləri müəyyənləşdirməyə və müqayisələr aparmağa imkan verir.

¹ Б.Н. Головин. Язык и статистика. М.: Просвещение, 1971; Р.Г. Пиотровский и др. Математическая лингвистика. М.: Высшая школа, 1977; Thomas Becker. Das Vokalsystem der deutschen Standardsprache. München: 1995; Fəxrəddin Yadigar (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993; F.Y. Veysəlov və b. Eksperimental fonetika. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, I, II c. 1980/81

Cümlələrin sintaqmatik tərkibini müəyyənləşdirmək üçün auditor təhlilindən də istifadə olunmuşdur. Bunun üçün eksperimentə 12 alman və 20 azərbaycanlı informant cəlb olunmuşdur. İnförmantların məlumatları təhlil olunaraq ümumiləşdirilmiş və kompüter təhlilindən əldə edilmiş nəticələrlə müqayisə edilmişdir. Dissertasiyada alman və Azərbaycan dillərində cümlələrin sintaqmlara ayrılması problemi və onun eksperimental-fonetik təhlili nəzərdə tutulduğundan, işin xarakterinə uyğun olaraq, eksperimental tədqiqat metodlarından (ossilloqrafik, kompüter, riyazi, statistik) və müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin yeniliyi. Dissertasiya işinin yeniliyi onunla izah olunur ki, burada alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi və onun xüsusiyyətləri, cümlələrin sintaqmlara ayrılması mexanizmi, sintaqmin növləri və onların eksperimental-fonetik təhlili ilk dəfə olaraq araşdırılır. Alman dilçiliyində bu sahədə müəyyən işlər görülsə də, Azərbaycan dilçiliyi üçün sintaqm problemi, demək olar ki, tamam yeni bir sahədir. Ona görə də bu tədqiqat işini bu sahədə atılan ilk addım kimi dəyərləndirmək olar.

Cümlələrin sintaqmlara ayrılmاسının xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq bu dissertasiya işində eksperimental-fonetik tədqiqat metodu ilə tədqiq olunur. Canlı danışq aktında informasiyanın ötürülməsi və düzgün formada dərk olunmasında cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsinin əhəmiyyəti dissertasiyada öz geniş və elmi həllini tapır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, burada alman və Azərbaycan dillərində canlı danışqda cümlələrin sintaqmlara bölünməsinin mexanizmi və prinsipləri üzrə nəzəri fikirlər ümumiləşdirilir. Alman və Azərbaycan dillərində sintaqm probleminin eksperimental-fonetik aspektə tədqiqi və problemi müqayisəli şəkildə öyrənilməsi dillərin fonetik qurumu ilə bağlı ümumi dil universallarının nəzəri cəhətdən işlənilib hazırlanması baxımından əhəmiyyətlidir. Tədqiqat nəticəsində sintaqm nəzəriyyəsinin təkmilləşdirilməsi, problemi semantik, sintaktik və fonetik xüsusiyyətləri ilə bağlı ümumi nəzəri fikirlər əldə edilir ki, bunlardan da ümumi nəzəri dilçilikdə, eləcə də müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərində nəzəri fonetikanın sintaqm bölməsinin yenidən işlənilib hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Eksperimental tədqiqat nəticəsində əldə edilən faktlar sintaqmin dil vahidi deyil, canlı ünsiyyət prosesində reallaşan danışq vahidi olduğunu nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa imkan verir. Tədqiqatın nəticələrinin nəzəri əhəmiyyəti ilə yanaşı təcrübi əhəmiyyəti də az deyil.

Dissertasiyanın nəticələrindən alman və Azərbaycan dilçiliyində, ümumi dilçilikdə, eləcə də müxtəlifsistemli dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsində sintaqm probleminin şərhi zamanı geniş şəkildə bəhrəlmək olar. Tədqiqatın nəticələri müqayisəli və konfrontativ dilçilik üçün də əhəmiyyətli ola bilər. İşin nəticələri ali məktəb tələbələri üçün yazılmış “Alman dili” (“Deutsch”) dərsliyində özünün təcrübi tətbiqini tapıb. İşin praktik əhəmiyyəti daha geniş sahəni əhatə edir, çünki tədqiqatın nəticələrindən həm alman və Azərbaycan dillərinin fonetikasına həsr edilən dərsliklərdə, həm də bu fənnlərdən mühazirlərdə və seminar məşğələlərində geniş şəkildə istifadə oluna bilər.

Tədqiq olunan problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti Almaniya Federativ Respublikasında (AFR) Ludviq Maximilians Universitetinin (LMU) Fonetika və Dil Ünsiyyəti İnstitutunun (Münxen) mütəxəssisləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsinin nəticəsidir ki, dissertasiyanın müəllifinə işin yerinə yetirilməsi üçün qrant ayrılmışdır.

Dissertasiya işində müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- ünsiyyət prosesində danışiq aktının sintaqmlara bölünməsinin nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək;
- cümələrin sintaqmatik üzvlənməsinin məhz danışiq prosesində baş verməsini dil materialının təhlililə mümkünlüyünü sübuta yetirmək;
- cümələrin sintaqmlara bölünməsinin semantik-sintaktik və fonetik amillərlə xarakterizə olunaraq kontekstdən və situasiyadan asılı olmasını göstərmək;
- alman və Azərbaycan dillərində cumələrin sintaqmlara bölünməsi sintaktik fonetika mərhələsinə daxil olmaqla cümə səviyyəsində fəaliyyət göstərdiyini və ünsiyyət prosesində vacib semantik və fonosintaktik funksiya yerinə yetirdiyini müəyyənləşdirmək;
- öz struktur xüsusiyyətlərinə görə sintaqmin digər vahidlərdən (söz, fonetik söz, ritmik qrup, söz birləşməsi, cümə və s.) fərqini, bəzən də üst-üstə düşdüğünü sübuta yetirmək;
- cümənin növündən, strukturundan və ifadə etdiyi məna yükündən asılı olaraq, onun sintaqmlara bölünmə xüsusiyyətlərinin və sintaqm tərkibinin dəyişə bildiyini, eləcə də eyni bir cümənin situasiyadan asılı olaraq həm birsintaqmlı, həm də ikisintaqmlı kimi tələffüz edilməsinin mümkün olduğunu əsaslandırmaq;
- müqayisəyə cəlb olunan dillərin hər birində cumələrin sintaqmlara bölünməsi meyarlarını və sintaqmin fonetik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək. Cümələdəki mövqeyindən və növündən asılı olaraq sintaqmin aksent

və intonasiya strukturunda baş verən variasiyaların hüdudlarını təyin etmək;

-sintaqmatik üzvlənmədə müqayisə olunan dillər arasındaki oxşar və fərqli xüsusiyyətləri aşkar edib sistemləşdirmək.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Sintaqm problemi istər ümumi dilçilik, istərsə də alman və Azərbaycan dilləri üçün qədim tarixə malik olmayan son dövrlərin məhsuludur. Problemin bünövrəsi F.de Sössür və İ.A.Boduen de Kurtene tərəfindən qoyulsa da, o öz geniş və hərtərəfli həllini V.V.Vinoqradovun, L.V.Şerbanın, O.fon Essenin, F.Yadigarın əsərlərində tapa bilmışdır. Lakin problemin həlinə müxtəlif yanaşmalar onun həllində ziddiyətli fikirlərə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyi üçün bu, yeni hadisə olduğundan hələlik problem ayrıca tədqiqat obyekti olmayıb, lakin A.Axundov, Y.Seyidov və F.Veysəlli bu və ya digər dil hadisəsinin şərhi ilə bağlı mövzunun həllinə dair fikir söyləmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sintaqm problemi və onun alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında eksperimental-fonetik tədqiqi ilk dəfə sistemli və geniş şəkildə bu tədqiqat işində yerinə yetirilir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar Tbilisidə, Kiyevdə, Bakıda dilçiliyə dair keçirilən beynəlxalq konfranslarda, eləcə də xarici dillərə həsr olunmuş respublika konfranslarında məruzələr edilmiş, işin nəticələri müxtəlif universitetlərin müvafiq kafedralarında (Azərbaycan Dillər Universitetinin alman dilinin fonetikası, qrammatikası və tarixi kafedrası, Kiyev Dövlət Universitetinin alman dilçiliyi kafedrası, AFR-də LMU-nun Fonetika və Dil Ünsiyyəti İnstитutu) müzakirə olunub. Dissertasiyanın əsas müddəaları və məzmunu xaricdə və respublikada nəşr olunan müxtəlif jurnallarda çap olunmuş elmi məqalələrdə, eləcə də problemin tədqiqinə həsr olunmuş monoqrafiyada öz əksini tapıb.

Tədqiqat işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya giriş, 5 fəsil, ümumi nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı və əlavədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın I fəsli “Müasir dilçilikdə sintaqmın tədqiqi tarihindən” probleminin tədqiqinə həsr olunub ki, burada da sintaqmın dilçilikdə işlənmə tarixi, daha doğrusu, problemin dilçiliyə gətirilməsi və konkret olaraq ilk vaxtlarda hansı mənada işlədilməsi, eləcə də müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dilçilər tərəfindən problemə necə münasibət bəslənilməsi kimi məsələlər, qısa zaman kəsiyində problemlə bağlı

yaranmış müxtəlif nəzəriyyələr, bunların yaranma səbəbləri və bu nəzəriyyələri bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər kimi mühüm dil hadisələri elmi cəhətdən əsaslı şəkildə araşdırılır.

Müasir alman və Azərbaycan dillərində öz həllini hələ də tam şəkildə tapmayan və mübahisələrə səbəb olan problemlərdən biri də canlı ünsiyyət prosesində danışq aktının bölünməsindən alınan sintaqm problemidir. Cox da uzun tədqiqat və inkişaf tarixinə malik olmayan sintaqm problemi, dilçilik elminin yeni sahəsi kimi, elmə bəlli olduğu vaxtdan görkəmli dilçi alımların diqqətini cəlb etmiş və nəticədə problemi müxtəlif aspektlərdən (semantik, sintaktik, fonetik) işıqlandıran elmi əsərlər çap olunmuşdur¹. Nəzəri ədəbiyyatın təhlilindən aydın olur ki, cümlələrin sintaqmlara ayırılması prosesində nəzərdə tutulan prinsiplər vahid nəzəriyyə və metodikadan qaynaqlanmadığından, aparılmış tədqiqat işlərində, problemə həsr edilmiş elmi əsərlərdə sintaqmın xüsusiyyətləri ilə bağlı irəli sürülen fikirlər və əldə edilən nəticələr çox vaxt ziddiyətli olmuş və ya elmi cəhətdən əsaslandırılmamışdır².

Sintaqm termininin dilçiliyə ilk öncə kimin tərəfindən gətirilməsi məsələsinin özü də mübahisəlidir. Bununla bağlı iki məşhur dilçinin adı çəkilir³. Qeyd etmək lazımdır ki, sintagma münasibətdə onların baxışları bir-birindən fərqlənir. İ.A.Boduen de Kurtene sintaqmı bölünməz sintaktik vahid adlandırır və onların bir-birindən qrafik fasilələrlə ayrıldığını vurğulayır. Təhlil göstərir ki, İ.A.Boduen de Kurtenenin sintagma münasibəti birmənalı deyil. O, sintaqmı gah söz birləşməsi, gah da ayrıca işlənən cümlə üzvü kimi götürür. Əlbəttə, onun bu fikri müasir sintaqm nəzəriyyəsinə uyğun gəlmir çünki onun fikrincə, "sintaqm fraza və cümlə kimi nisbətən mürəkkəb morfoloji bütövü bildirən vahidin morfoloji elementini təmsil edən sözdür"⁴.

¹ F.de Saussure. Syntagmatische und assoziative Beziehungen. Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft. 2. Aufl. Walter de Gruyter & Co. Berlin: 1967, s.147-150; В.В.Виноградов. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. Избранные труды. М.: Наука, 1975, с.88-154; Ф.Ядигяр и др. К истории проблемы синтагмы в языкоznании. Язык и литература. № 4 (22), Баку: 1999, с.5-10; A.Belic Der Satz und das Syntagma im Lichte der Belgrader linguistischen Schule. WSJB-Bd. 4, 1955, s.5-14; R.Jakobson R. Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntagmaphonologie. TCLP, 4, 1931, s.164-182; П.К.Ваараск Понятие синтагмы. Тонические средства речи. Труды Таллинского Политехнического института. Таллин: 1964, 195 с.

² A.Belic. Qeyd olunan əsəri, s.6; Ф.Ядигяр и др. Qeyd olunan əsəri, s.5-6

³ F.Ə.Aslanov. Danışq aktının üzvlənməsinin xüsusiyyətləri. Bakı: Mütərcim, 2006, s.30

⁴ И.А.Бодуен де Куртенэ. Избранные труды по общему языкоznанию. Т. 2 , М.: Изд-во АН СССР, 1963, с.191

İ.A.Boduen de Kurtenedən fərqli olaraq F.de Sössür sintaqma başqa prizmadan yanaşır. Onun fikrincə, sintaqm anlayışı yalnız sözə deyil, həmçinin söz birləşməsinə və ya istənilən uzunluqda olan hər cür sadə və mürəkkəb sintaktik vahidə aid ola bilər. Elə bu səbəbdən də F. de Sössür sintaqmin dilə və ya nitqə aid olması məsələsində çətinlik çəkir¹. Digər tərəfdən, onun bu nəzəriyyəsinə əsasən sintaqm ardıcıl işlənən vahidlərin daxilən əlaqəli sırası kimi qəbul edilir. Deməli, hər bir sintaqmin əsasını təyin edənlə təyin olunan arasındaki münasibət təşkil edir.

Sintaqm haqqında sonradan irəli sürürlən bütün fikirlər bu mənbələrdən qidalansalar da, həmin fikirlərdə problemlə bağlı dəyişikliklər, yeniliklər edilmiş və nəticədə illər keçdikcə sintaqm özünün ilkin işlənmə variantlarından uzaqlaşaraq yeni forma və məzmun kəsb etmişdir. Bununla belə, onların sintaqmatik üzvlənmə ilə bağlı təhlil prosesi dil elementlərini nitqin mahiyyətindən, mənasından və məqsədindən təcrid edir. Nəticədə sintaqmin semantik, stilistik və fonetik xüsusiyyətləri unudulur.

Sintaqm nəzəriyyələri arasında öz elmiliyi və real gerçəkliyi ifadə edə bilməsi baxımından L.V.Şerbanın işləyib hazırladığı sintaqm nəzəriyyəsi daha çox diqqəti cəlb edir. Sintaqm nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanmasında L.V.Şerba ilk dəfə olaraq sintaqmin dil vahidi deyil, bilavasitə danışiq - fikir prosesində cümlələrin özlərindən kiçik nisbətən bitkin fikir ifadə edən, intonasiya baxımından bölünməz bütövə çevrilən danışiq vahidi olmasını irəli sürür. Sintaqm nəzəriyyəsi özünün nisbətən hərtərəfli elmi həllini L.V.Şerbanın nəzəriyyəsində tapa bilmışdır². Problemlə bağlı yerinə yetirilmiş tədqiqat işlərində irəli sürürlən bəzi fikirlərdə problemin fonetik tərəfi əsas götürülmüş, semantik xüsusiyyət nəzərə alınmamışdır. Elə bunun sayəsində də nitqin üzvlənməsindən alınan vahidlər ritmik qrup, danışiq taktı, nəfəs qrupu, ibarə, məna qrupu və s. adlandırılmışdır. Canlı ünsiyyətin iştirakçısı olan insan məqsəddən, ifadə olunan fikirdən, situasiyadan asılı olaraq, uzunluğuna görə müxtəlif səviyyəli nitq axını ilə üzləşir. Fikrin ifadəsinə xidmət edən leksik minimum dilin daxili qanuna uyğunluqlarına əməl olunmaqla sintaqmatik planda zəncirvari şəkildə bir-birinin ardınca düzülür. Nitq – fikir prosesində yaranan bu nitq axınını insanın danışiq aparatı ani olaraq eyni vaxtda tələffüz etməyə qadir olmadığından, danışan onu ümumi fikrin tərkib hissəsini təşkil edən, nisbi fikir bitkinliyi bildirən,

¹ F.de Saussure. Qeyd olunan əsəri. s.147

² L.V.Şerba. Qeyd olunan əsəri. c. 124

tərkib hissələri semantik cəhətdən əlaqəli olub, özündən kiçik intonasiya vahidlərinə bölünməyən hissələrə - sintaqmlara ayıraq ardıcıl tələffüz edir. Danışq prosesinin məhsulu olan sintaqmların dildə mövcud olan digər vahidlərdən fərqlənən səciyyəvi semantik, sintaktik və fonetik xüsusiyyətləri var. Dilçilik ədəbiyyatında sintaqmin altı işlənmə xüsusiyyətinə malik olduğu göstərilir.¹ V.V.Vinoqradov sintaqmı fonetik vahid deyil, sintaktik-semantik vahid kimi qəbul edir². Lakin onun bu fikri də qüsurludur, çünki onun bu konsepsiyasında sintaqmin formalaşmasında intonasiyanın həllədici rol oynadığı unudulub.

Dildə işlənən hər bir sözün yaranması müəyyən ehtiyacın nəticəsi olduğu kimi, danışq aktında nitq axınının üzvlənməsindən əmələ gələn sintaqmlar da danışanın fikri dəqiq və səlis ifadə edə bilməsi, dinləyənin isə göndərilən informasiyanı məqsədə müvafiq şəkildə qəbul edə bilməsi tələbatından irəli gəlir. Sintaqmlar canlı danışığın məhsulu olub, digər dil vahidləri kimi (fonem, morfem, leksem və s.) dildə əvvəlcədən mövcud deyil. Danışq aktında sintaqm ifadə olunan fikirdən, kontekstdən, mövzudan və danışanın tələffüz tempindən asılı olaraq öz reallığını tapır. “Dil – danışq aktı” münasibətlərindən bəhs edən N.S.Trubeskoy məsələyə aydınlıq gətirərək yazar ki, danışq aktı həmişə konkretdir və müəyyən məkan və zaman daxilində baş verir. Danışq aktının baş tutması üçün danışanın, dinləyənin və mövzunun olması əsas şərtidir. Bunların hər üçü danışqdan – danışığa dəyişir³. Təhlil göstərir ki, müqayisə olunan dillərdə sintaqm da konkret olduğundan kontekst və situasiyadan asılı olaraq danışqdan-danışığa dəyişmə xüsusiyyətinə malikdir.

F.de Sössür nəzəriyyəsindən bəhrələnən S.O.Karsevski sintaqma danışq prosesində ardıcıl işlənərək sintaqmatik münasibətdə olan təyin olunanla (T1) təyin edənin (T) hər cür kombinasiyası kimi yanaşır və bu münasibəti formula şəklində (T1 T) göstərir⁴. O nəinki düzəltmə, hətta sadə sözləri sintaqm kimi nəzərdən keçirir və sintaqmin daxili və xarici növlərinin oldugu fikrini irəli sürür. Deməli, onun irəli sürdüyü fikrə əsasən alman və Azərbaycan dillərində işlənən “das Häuschen, das kleine Haus, evcik, kiçik ev” kimi vahidlər sintaqm kimi götürülür. “Evcik, Häuschen”

¹ О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М.: Сов. энциклопедия, с.408

² В.В.Виноградов.Qeyd olunan əsəri. s.113

³N.S.Trubeskoy. Fonologiyanın əsasları. Bakı: Mütərcim, 2001, (Almancadan tərcümə, «Son söz» və «Qeydlər» prof. F.Yadigarındır (Veysəlli), s.4

⁴ О.С.Карцевский. Повторительный курс русского языка. М.: 1928, с.26

sözlərində “-cik, -chen” elementləri təyinedici, “ev, Häus” isə təyinolunan hesab olunur. Alimin bu təhlil prosesi dil elementlərini nitqin məhiyyətindən, mənasından və məqsədindən təcrid edir. Ş.Balli, P.Passi, A.A.Reformatski, A.A.Xolodoviç, Y.V.Loya, Q.R.Tukumsev kimi dilçilərin əsərlərində sintaqmdan bəhs olunsa da problem özünün lazımı həllini tapmir. Alman dilçiliyində danışq aktının parçalanması fikri E.Siversin adı ilə bağlıdır¹. Nitq axınının parçalanmasından alınan vahidi E.Sivers “danışq takti” adlandırır. Bu üzvlənmə vurğulu və vurğusuz hecalar üzərində qurulur. Bu səbəbdən də “Gib mir das Buch her” cümləsi onun tərəfindən iki formada taktlara ayılır: /gipmir/ dasbuxer// və /gipmirdasbu: /xer/. Təhlil göstərir ki, linqvistik cəhətdən cümlənin bu formada üzvlənməsi heç bir əhəmiyyət kəsb etmir, çünki bu üzvlənmənin əsasında cümlənin semantik, sintaktik üzvlənməsi deyil, ritmik üzvlənməsi durur. Deməli, bu üzvlənməni sintaqmatik üzvlənmə ilə eyniləşdirmək, sintaqmı semantik və sintaktik xüsusiyyətlərdən məhrum etmək demək olardı. Bu da öz növbəsində sintaqmin gerçəkliliyin bir hissəsinə ifadə edə bilməsi üzrə məlum həqiqəti inkar etmək deməkdir. T.Zibs isə danışq aktının parçalanmasından alınan bu vahidi “məna parçası” (Sinnabschnitt) adlandırır. Onun fikrincə, bu vahidlər nəfəsvermə zamanı yaranan fasılərlə ayrıılır². Lakin dil materialının eksperimental təhlili göstərir ki, istər alman dilində, istərsə də Azərbaycan dilində bir nəfəsvermə müddətində nəinki bir məna vahidini, hətta bir neçə məna vahidindən ibarət olan bütöv bir cümləni də tələffüz etmək mümkündür. Məs.:

Ich gebe das Buch der Schwester meiner Freundin//

Cavan atlı qocaya yaxınlaşdı//

Buradan aydın olur ki, T.Zibsin irəli sürdüyü fikirdə sintaqmin semantik tərəfi unudulur. Dil nitqin tənzimləyici qaydalarını müəyyən edir, onlardan situasiya ilə bağlı istifadədə danışan sərbəstdir. Ona görə də eyni sözlərin ardıcılığından ibarət olan cümlə kontekst və danışanın hadisəyə münasibətindən asılı olaraq müxtəlif formalarda sintaqmlara bölünür.

Alman dilçiliyində cümlənin intonasiyanın köməkliyilə üzvlənməsi problemi O.fon Essenlə bağlıdır³. Üzvlənmədən alınan vahid isə onun tərəfindən “ritmik sintaqm” adlandırılır. Onun da konsepsiyasını tam

¹ E.Sievers. Grundzüge der Phonetik. 5-te verbesserte Auflage, Leipzig: Breitkopf - Härtel 1901, s. 234

² Th. Siebs. Deutsche Hochsprache. Berlin: 1958, s. 133

³ O.von Essen. Allgemeine und angewandte Phonetik. Berlin: Akademie-Verlag, 1962, c.29

bitkin hesab etmək mümkün olmur, çünkü burada da sintaqmin formallaşmasında həllədici semantik və sintaktik faktorlar nəzərə alınmır¹.

Təhlil göstərir ki, bəzi müəlliflər cümlənin sintaqmatik üzvlənməsini aktual və qrammatik üzvlənmə ilə eyniləşdirirlər². Araşdırmaclar isə sintaqmatik üzvlənmənin aktual və qrammatik üzvlənmədən fərqləndiyini əks etdirir. Aktual üzvlənmədə cümlə əsəasən iki qütbə ayrıılır: məlum və yeni³. Cümlənin əvvəli məlum kimi, sonu isə yeni kimi göstərilir və yeninin həmişə qüvvətli vurğu ilə tələffüz edildiyi bildirilir⁴. Lakin eksperiment materialının təhlili bu fikrin də gerçəkliyə uyğun gəlmədiyini göstərir, çünki */Der Fischer fischte Fische//* kimi cümlələrdə remanı təmsil edən söz “Fische” heç də qüvvətli vurğu ilə tələffüz edilmir. Tema-hissəni təşkil edən “der Fischer” sözü remanı təşkil edən “Fische” sözü ilə müqayisədə daha yüksək akustik göstəricilərə malikdir. Çağdaş Azərbaycan dilciliyi üçün sintaqm problemi tamamilə yeni məsələdir. Nitq axınının parçalanmasında əsas əlamət kimi fasılə edib nəfəsalmanı qəbul edən Ə.Dəmirçizadə bu bölgündən alınan vahidləri “ibarə” adlandırır⁵. Y.Seyidovun fikrincə, sintaqm cümlə daxilində (nitqdə) bir-birinin ardınca gələn və bir nəfəsvermə ilə ifadə edilən sözlər qrupudur.⁶ Lakin təcrübə göstərir ki, bir nəfəsvermə ilə nəinki, bir sintaqmı, hətta bir neçə sintaqmin birləşməsindən ibarət olan bütöv bir cümləni də tələffüz etmək mümkündür.

Alman və Azərbaycan dillərində sintaqmin başqa dil vahidlərinə olan münasibətinin təhlilindən aydın olur ki, sintaqm forma etibarı ilə bəzən sözə, söz birləşməsinə və cümləyə oxşar olsa da, onları sinonim vahidlər hesab etmək düzgün olmaz, çünki sintaqmı digər vahidlərdən fərqləndirən özünə xas semantik sintaktik və fonetik xüsusiyyətləri var.

Məs.: Alman dilində işlənən */Oben / knarrte eine Tür//* və Azərbaycan dilində işlənən */O / gözəl müğənnidir//* cümlələrini informantlar iki sintaqma bələrək tələffüz edir. */Oben/ və / o /* sözləri müstəqil sintaqm kimi çıxış edir. Bu vəziyyətdə söz və sintaqm sərhədləri eyniləşir. Yalnız sintaqm kimi işlənən */oben/*, */o/* sözlərinin semantik və fonetik strukturu ayrıca söz kimi işlənən */oben/*, */o/* sözlərinin semantik və fonetik

¹ Yenə orada, s.168

² H.Brinkmann. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag, 1962, s.505

³ K.Boost. Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Berlin:Akademie – Verlag, 1955, s.197

⁴ B.Матезиус. Язык и стиль. Пражский лингвистический кружок. М.: Прогресс, 1967, с.459

⁵ Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1962, s.97, 99

⁶ Y.Seyidov.Qeyd olunan əsəri, s.73

strukturundan fərqlənir. Ayrıca söz kimi işlənən /oben/ sözünün melodik xüsusiyyəti / __ / kimi ifadə olunduğu halda, iki sintaqmlı cümlədə /Oben/ knarrte eine Tür// müstəqil proqrediyent sintaqm kimi işlənən /oben/-in melodik strukturu birincinin əksi olacaq / __ /. Oxşar fonetik dəyişiklik Azərbaycan dili materialında da özünü göstərir.

Təhlil göstərir ki, *Şairin bu yaxınlarda çapdan çıxmış və hamı tərəfindən rəğbatla qarşılanan əsəri mənim də diqqətimi cəlb etdi//* cümləsində “şairin əsəri” söz birləşməsi iki sintaqmı əhatə etdiyindən sintaqmdan böyükdür. Danışışq aktında bu söz birləşməsinin tərəfləri bir-birindən ayrılaraq müxtəlif sintaqmların tərkibində işlənə bilir. Sintaqmı əmələ gətirən sözlər bir-birinin yanında olub, ardıcıl şəkildə sıralanır və bu xüsusiyyət sintaqm üçün zəruridir.

/Şagird kitab oxuyur// cümləsi bir sintaqm kimi tələffüz edildiyi halda, iki söz birləşməsinin - /şagird oxuyur/ və /kitab oxuyur/, sintezini təmsil edir. Deməli, qeyd olunan bu nümunədə sintaqm öz strukturuna görə söz birləşməsindən böyükdür. Sintaqm da cümlə kimi danışışq aktında yaranan vahiddir. Onların sintaktik və semantik struktur xüsusiyyətlərinin müqayisəsindən aydın olur ki, sintaqm bəzən cümlə ilə də eynilik təşkil etsə də (*/Səhər// /Səhər biza gələrsən//*), o, cümlənin bölünməsindən əmələ gələn vahiddir və ondan kiçikdir. Təhlil göstərir ki, sintaqm sərhədi cümlə sərhədi ilə üst-üstə düşdürü halda, həm sintaqmda, həm də cümlədə real gerçəklilikdən doğan eyni münasibət ifadə olunur.

Dissertasiyanın ikinci fəsli “Danışışq aktının üzvlənməsi və sintaqmın müəyyənləşdirilməsi meyarları” probleminin həllinə həsr olunub. Burada alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında danışışq aktında formallaşan müxtəlif növ sintaqmların xüsusiyyətləri, cümlələrin sintaqm tərkibləri təhlil olunur.

Kontekst və mövzudan asılı olaraq cümlə daxilində dilin qanunlarına uyğun olaraq ardıcıl işlənən sözlər bir-birilə müxtəlif formada semantik və sintaktik əlaqəyə girir. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən /Cavan athı qocaya yaxınlaşdı// cümləsinin sintaqmlara ayrılmışında sözlər arasında mövcud olan əlaqələr aydın görünür. Belə ki, */Cavan/ athı qocaya yaxınlaşdı//* formalı sintaqmatik üzvlənmədə /cavan/ sözü müstəqil sintaqm yaradır və özündən sonra işlənən /athı/ sözü ilə semantik və sintaktik əlaqəsi yoxdur. /Athı/ sözü özündən sonra işlənən /qoca/ sözü ilə semantik və sintaktik əlaqəyə girir, daha doğrusu, tamamlıq funksiyasını yerinə yetirən /qocaya/ sözünün attributu, yəni təyinedicisi kimi çıxış edir. Lakin həmin cümlə kontekstdən asılı olaraq ikinci variantda sintaqmlara bölünərək tələffüz edildikdə (*/Cavan athı /*

qocaya yaxınlaşdı//), /atlı/ sözü özündən sonra işlənən /qocaya/ sözü ilə deyil, özündən əvvəl işlənən /cavan/ sözü ilə semantik-sintaktik əlaqəyə girir. Bu bölgüdə /atlı/ sözü təyin edən deyil, təyin olunan kimi çıxış edir, /cavan/ sözü isə onun təyinedicisidir. Təhlil göstərir ki, danışiq prosesində cümlələrin sintaqmlara bölünməsi müəyyən prinsiplər əsasında reallaşır. Bu prinsiplər də, əsasən semantik, sintaktik və intonasiya faktorları ilə əlaqədardır. Əlbəttə, bu prosesdə fasılənin və sintaqm vurğusu daşıyan sözün də rolü nəzərə alınmalıdır.

Danışiq aktında meydana gələn sintaqmlar müxtəlif cəhətlərdən (intonasiyasına, cümlədəki yerinə, leksik tərkibinə və s.) araşdırılaraq, müxtəlif növlərdə qruplaşdırılır.

- I a. Terminal sintaqm; b. Proqrediyent sintaqm
- II a. Ön sintaqm; b. Ara sintaqm; c. Son sintaqm
- III a. Predikativ sintaqm; b. Qeyri-predikativ sintaqm və s.

Dil materialının təhlili göstərir ki, müqayisə olunan hər iki dildə canlı danışiq prosesində mövzudan, kontekstdən, söz sırasından, danışiq tempindən və üslubundan asılı olaraq müxtəlif növ sintaqmlar yaranır. Məs., alman dilində işlənən */Warum bin ich vergänglich / o Zeus / fragte die Schönheit//* cümləsi üç sintaqma bölünərək tələffüz edilir. Onlardan birinci ikisi proqrediyent, sonuncu isə terminal sintaqmdir. */Warum bin ich vergänglich/* cümlədə birinci yerdə işləndiyinə görə ön sintaqm, */O Zeus/* - ön və son sintaqmlar arasında işləndiyinə görə ara sintaqm, */fragte die Schönheit/* üçüncü sintaqm isə son sintaqmdir. Azərbaycan dilində işlənən */Pinəçi / ordları batmış / yarpaq kimi saralmış Arazı* göstərdi // cümləsində də birinci iki sintaqm proqrediyent, üçüncü isə terminal sintaqmdir.

Danışiq aktında formalaşan cümlələr müxtəlif uzunluqda olduqlarından onların sintaqm tərkibləri də müxtəlif olur: birsintaqmlı, ikisintaqmlı, üç və daha artıq sintaqmlı cümlələr. Eksperiment materialı kimi istifadə olunan cümlələrin sintaqm tərkibi diktörər üzrə ossilloqrafik təhlilin nəticələrinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir (bax: cədvəl 2.1 və 2.2).

Cədvəl 2.1

Alman dili materialı üzrə cümlələrin ossilloqrafik
təhlilə əsasən sintaqm tərkibi

Diktorlar	I d.	II d.	III d.	IV d.	Orta qiymət
Sintaqm					
Birsintaqmlı cümlələr	24	24	21	20	22,25
İkisintaqmlı cümlələr	60	59	58	59	59
Üç və daha artıq sintaqmlı cümlələr	47	48	52	52	49,75

Cədvəl 2.2

Azərbaycan dili materialı üzrə cümlələrin ossilloqrafik təhlilə əsasən
sintaqm tərkibi

Diktorlar	I d.	II d.	Orta qiymət
Sintaqmlar			
Birsintaqmlı cümlələr	30	32	31
İkisintaqmlı cümlələr	37	35	36
Üç və daha artıq sintaqmlı cümlələr	33	33	33

Cümlələrin sintaqm tərkibi üzrə obyektiv təhlillə əldə edilən nəticələr auditor təhlilindən əldə edilən nəticələrlə müqayisə edilərək fərq göstərilmiş və səbəb müəyyənləşdirilmişdir (bax: cədvəl 2.3 və 2.4)

Cədvəl 2.3

Alman dili materialı üzrə ossilloqram və auditor təhlillərinin
nəticələrini əks etdirən göstəricilər

Təhlilin növləri	Sintaqmin sayı	Birsintaqmlı cümlələr	İkisintaqmlı cümlələr	Üç və daha artıq sintaqmlı c.
Ossilloqrafik təhlilin göstəriciləri	22,3		59	49,7
Auditor təhlilinin göstəriciləri	59,2		45,9	25,6

Azərbaycan dili materialı üzrə ossilloqram və auditor təhlillərinin nəticələrini əks etdirən göstəricilər

Təhlilin növləri \ Sintaqmın sayı	Birsintaqmlı cümlələr	İkisintaqmlı cümlələr	Üç və daha artıq sintaqmlı cümlələr
Ossilloqrafik təhlilin göstəriciləri	31	36	33
Auditor təhlilinin göstəriciləri	32,4	40,6	27

Ossilloqrafik və auditor təhlilinin nəticələri arasında fərq onunla izah olunur ki, dil daşıyıcısının adı eşitmə ilə müəyyənləşdirə bilmədiyi dil hadisəsi ossilloqramda asanlıqla müəyyənləşdirilir. Məhz bunun nəticəsidir ki, obyektiv təhlildə ikisintaqmlı kimi araşdırılan cümlələr auditor təhlili zamanı informantlar tərəfindən birsintaqmlı cümlələr kimi dərk olunmuşdur.

Dissertasiyanın üçüncü fəsli “Sintaqm semantik, sintaktik və fonetik bütöv kimi” probleminin həllinə həsr olunub. Problemlə bağlı zəngin dil materialı təhlilə cəlb olunub. Həm alman, həm də Azərbaycan dillərində danışiq vahidi olan sintaqmın semantik sintaktik və fonetik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Dil materialının semantik təhlili göstərir ki, sintaqmın tərkib elementləri yalnız dil qanuna uyğunluğının imkan verdiyi sintaktik əlaqədə birləşmə yarada bilər. Yalnız bu halda o, semantik tərəflə vəhdətdə götürüle bilər. Məs.:

Die meisten Studenten besitzen ein Auto// - Əksər tələbələrin maşını var // və s. kimi cümlələrdə informasiyanın ötürülməsinə xidmət edən bu vahidlər qeyd olunan və qeyd olunmayan mümkün variantlarla bərabər, dilin sintaktik qanunlarının pozulması ilə də sintaqmlar yarada bilir. Lakin bu üsulla yaranan sintaqmlar müəyyən fikrin ifadəsinə xidmət etməyəcək. Məs.:

**Ein Auto besitzt die meisten Studenten//*

**Meisten die Studenten ein Auto besitzen//*

**maşının çoxlu tələbəsi var//*

Deməli, qeyd olunan bu sintaqmlarda ifadə edənlə ifadə olunan bir birini tamamlamadığından sintaktik əlaqələr pozulur və nəticədə semantik əlaqələrin də pozulmasına səbəb olur. Beləliklə, belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, danışiq aktının sintaqmlara bölünməsi heç də formal xarakter daşımir, bu semantik-sintaktik, eləcə də fonetik aktdır. Hər bir sintaqmın semantik sintaktik strukturu onun ifadə etdiyi

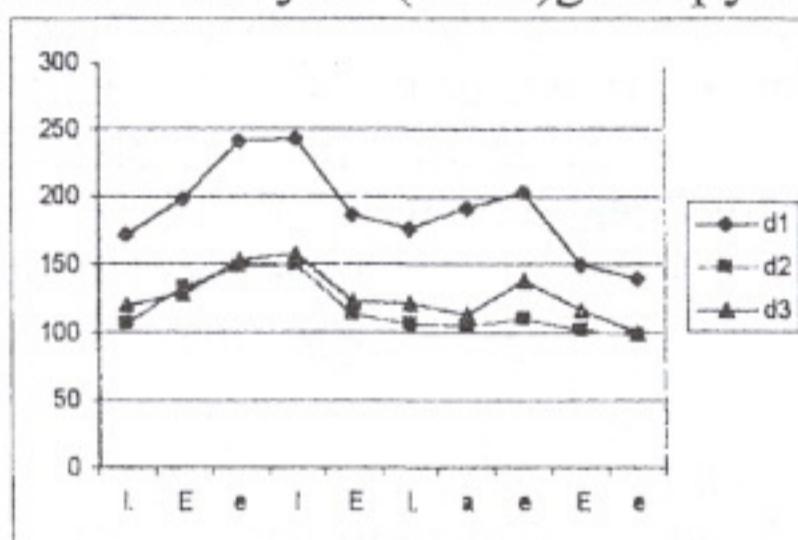
gerçekliklə bağlı formalaşır, çünkü sintaqm real gerçekliyin bir parçasıdır. Danışq aktında yaranan sintaqmların semantik və sintaktik strukturlarının sadə və ya mürəkkəb olması onun tərkib hissəsi olduğu cümlənin ümumi semantik-sintaktik strukturu ilə ölçülür. Çoxsintaqmlı cümlələrdə ifadə olunan fikir sintaqmlarda ifadə olunan nisbi bitkinlik bildirən fikirlərin sintezindən əmələ gəlir. Hər bir sintaqmin məna tərəfi olduğu kimi, canlı danışqda öz ifadəsini tapan ifadə tərəfi də mövcuddur. Sintaqmin ifadə tərəfi konkret danışq anı ilə bağlıdır və əsas xüsusiyyəti onunla izah olunur ki, sintaqm nitq axınının intonasiyaya görə özündən kiçik hissələrə bölünməyən danışq vahididir. Sintaqmin yaranmasında dilin hər üç aspektinin (semantik, sintaktik və fonetik) iştirakının vacibliyi əsasdır. Alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında aparılan təhlil göstərir ki, sintaqm başqa dil vahidlərindən fərqli olaraq əvvəlcədən məlum olan hər hansı bir mənaya malik deyil, onun mənası sintaqma daxil olan bütün sözlərin bir bütöv halında ifadə etdikləri mənada öz reallığını tapır. Ona görə də cümləyə daxil olan hər bir sintaqmin ifadə etdiyi nisbi bitkinlik bildirən fikir cümlədə ifadə olunan fikrin tərkib hissəsidir. Dil materialının təhlili bir daha onu deməyə imkan verir ki, hər bir sintaqm semantik, sintaktik xüsusiyyətlərlə yanaşı, danışq zamanı onu bölünməz bütövə çevirən fonetik xüsusiyyətlərə də malikdir. Məhz fonetik xüsusiyyətlər sintaqmin yaranmasında həllədici rola malikdir.

Dissetrasiyayanın “Alman və Azərbaycan dillərində sintaqmin eksperimental-fonetik təhlili” adlı dördüncü fəsli hər iki dildə sintaqmin fonetik cəhətdən təcrübi yolla öyrənilməsinə həsr olunub. Burada dillərin seqment və superseqment vahidlərinin tədqiqində geniş şəkildə tətbiq olunan müasir eksperimental-tədqiqat metodunun əhəmiyyəti vurğulanır. Sintaqmin fonetik xüsusiyyətlərinin elmi cəhətdən təhlil olunmasında “PRAAT” kompüter programından istifadə olunur. Tədqiq olunan hər iki dilin materialı akustik parametrlər üzrə eksperimental-fonetik cəhətdən təhlil olunmaqla sintaqma xas fonetik struktur müəyyənləşdirilir. Təhlil nəticəsində sintaqm daxilində baş verən melodik, dinamik və temporal dəyişikliklər, sintaqmin aksent və intonasiya xüsusiyyətləri araşdırılır. Təhlil nəticəsində əldə edilən faktlar əsasında riyazi və statistik hesablamalar aparılır, ümumiləşdirmələr çıxarılır və qrafiklər, cədvəllər qurulur. Əldə edilən nəticələrdən və qrafiklərdən aydın olur ki, danışq vahidi olan sintaqmların heç də hamısı eyni fonetik struktura malik olmur. Cümləyə daxil olan sintaqmların fonetik strukturu onların leksik

tərkibindən, cümlədəki mövqeyindən, sintaqmda kommunikativ mərkəzi təşkil edən sözün harada (sintaqmın əvvəlində, ortasında və sonunda) işlənməsindən asılı olaraq müxtəlif şəkillərdə formalaşır. Məs., /Die Wäscherin wäscht die ganze Wäsche// cümləsinin ossilloqramı əsasında aparılmış təhlil, riyazi hesablamalar və bunlara uyğun qurulmuş qrafiklər bu cür sintaqmların daxilində baş verən dəyişiklikləri əks etdirir (bax: qrafik 4.18). Cümənin fonetik strukturundan bəlli olur ki, sintaqmların daxilində işlənən vurgulu hecalarda eyni sait fonem /E/ eyni fonetik əhatədə (*Wäscherin*, *wäscht*, *Wäsche*) işlənmişdir. Hansı sintaqmın tərkibində (proqrediyent / terminal) və sintaqmdakı mövqeyindən (əvvəldə, sonda) asılı olaraq, eyni keyfiyyətli saitlərin akustik göstəricilərini əks etdirən qiymətlər dəyişkən xarakterlidir. Sintaqmın fonetik strukturunda baş verən belə dəyişiklik çoxsintaqlı cümlələrin fonetik strukturunda daha aydın görünür.

Qrafik 4.18

Die Wäscherin wäscht die ganze Wäsche// cümləsində saitlərin
əsas tonun tezliyinə (ƏTT) görə qiymətləri

Qrafikdən aydın olur ki, eyni keyfiyyətli saiti olan söz cümlədə üç mövqedə çıxış etmişdir, lakin işləndiyi mövqedən asılı olaraq onların ton göstəriciləri bir-birindən fərqlidir.

Bu faktı çoxsintaqlı /Der erste Trunk macht gesund/ der zweite fröhlichen Mund / der dritte den Menschen zum Hund// cümləsinin melodik strukturunun təhlilindən əldə edilən nəticələr əsasında da nəzərdən keçirmək mümkündür (bax: cədvəl 4.6).

Cədvəl 4.6

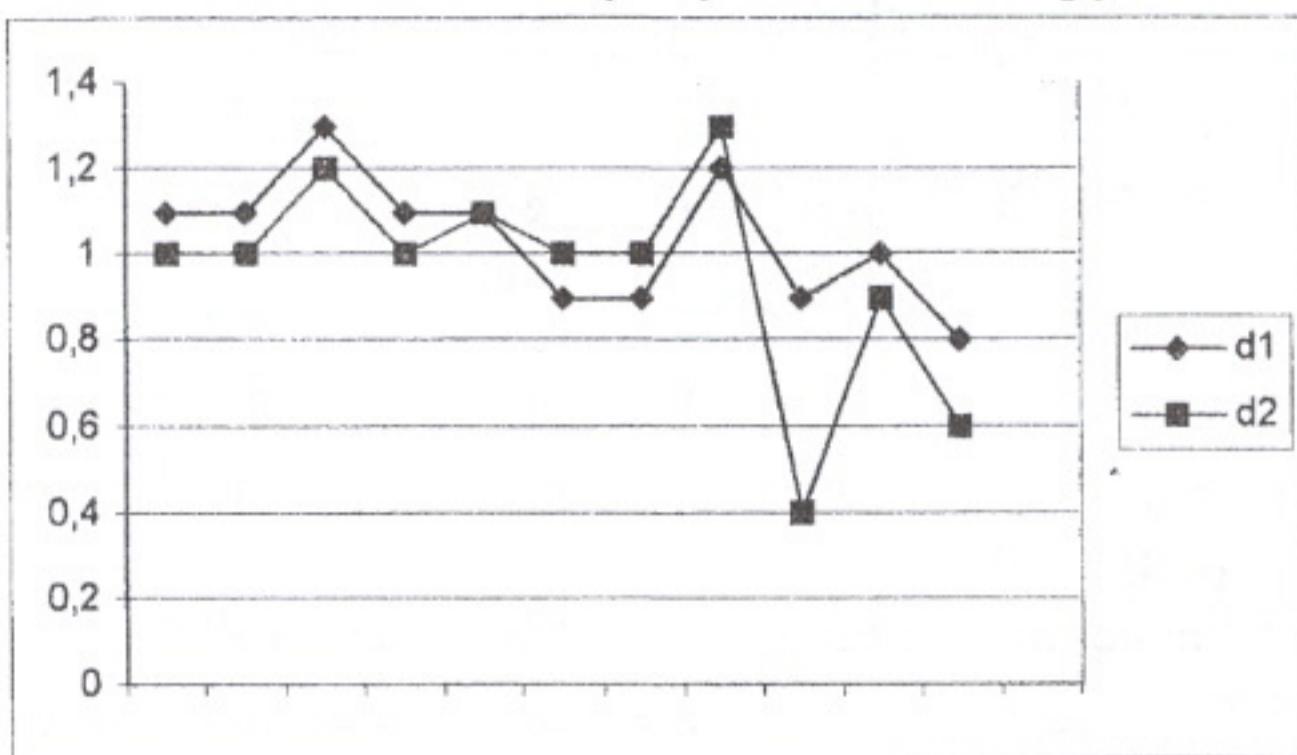
/Der erste Trunk.....// cümləsində işlənən */Trunk// gesund// Mund/ və /Hund/* sözlərinin vurğulu hecalarındakı saitlər üçün əsas tonun tezlik qiymətləri (ölçü vahidi hersdir)

səslər diktorlar	u ₁	u ₂	u ₃	u ₄
d.I	260	188	185	150.5
d.II	216	198	180	159.5
d. III	145	140	107	97
d.IV	146	112	112	103
qadın diktorlar üçün orta qiymət	238	193	182.5	155
kişi diktorlar üçün orta qiymət	145.5	126	109.5	100

Qeyd olunan cümlədə işlənən bu sintaqmların hər birinə xas öz səciyyəvi fonetik strukturu mövcuddur. Belə bir fərqi müşahidə etmək üçün həmin sintaqmların nüvəsini təşkil edən sözlərin (*Trunk, gesund, Mund, Hund*) melodik göstəricilərini müqayisə etmək kifayətdir. Sintaqmin cümlə daxilindəki mövqeyindən asılı olaraq, əvvəldə işlənən sintaqmla sonda işlənən sintaqm arasında ƏTT qiymətinə görə fərq qadın diktorlar üçün 238 hs.-lə 155 hs., kişi diktorlar üçün isə 145.5 hs.-lə 100 hs. səviyyəsindədir. Baxmayaraq ki, bu cümlədə *Hund* sözü həm son sintaqmin, həm də ümumi cümlənin kommunikativ mərkəzini təşkil edir, həmin sözdə çıxış edən /u/ saiti ƏTT qiymətinə görə cümləyə daxil olan digər sintaqmların kommunikativ mərkəzlərini təşkil edən sözlərdə çıxış edən eyni keyfiyyətli /u/ saiti ilə müqayisədə aşağı göstəriciyə malikdir. Eyni vəziyyət həmin sintaqmların dinamik strukturlarında da özünü göstərir.

Azərbaycan dilində işlənən */İşimizdə nöqsan axtarsan, /taparsan //* tipli cümlələrin daxilində işlənən sintaqmların melodik strukturunun təhlilindən aydın olur ki, proqrediyent sintaqmin mərkəzini təşkil edən söz ƏTT-nə görə terminal sintaqmin mərkəzini təşkil edən sözün ƏTT qiymətindən yüksək olur (bax: qrafik 4.36)

/ İşimizdə nöqsan axtarsan, taparsan// cümlesiində diktörlərə görə saitlərin əsas tonun tezliyi üçün orta nisbi qiymətləri

Qrafikdən aydın olur ki, son sintaqmin və cümlənin kommunikativ mərkəzini təşkil edən */taparsan/* sözünün vurğulu hecasında çıxış edən /a/ saiti ümumi cümlə üzrə ƏTT-nə və intensivliyə görə minimum səviyyədədir. Deməli, çoxsintaqmlı cümlələrin melodik və dinamik strukturlarının təhlilindən məlum olur ki, ön sintaqmin akustik göstəriciləri maksimum, son sintaqmin müvafiq göstəriciləri isə minimum səviyyədə olur. Ara sintaqmin melodik və dinamik strukturu isə birinci ilə sonuncu sintaqmin müvafiq parametrləri arasında dəyişir. Çoxsintaqmlı cümlələr üzrə sintaqmlar arasında ƏTT qiymətlərinin dəyişməsini aşağıdakı kimi əks etdirmək olar.

Ön sintaqmin ƏTT	>	Ara sintaqmin ƏTT	>	Son sintaqmin ƏTT
---------------------	---	----------------------	---	----------------------

İki və daha artıq sintaqmlı cümlələrin fonetik strukturunun təhlili göstərir ki, həm alman dilində, həm də Azərbaycan dilində əsas tonun hərəkəti iki formada: yüksələn və enən istiqamətdə olur. Lakin bunlar digər intonasiya növlərinə (sual və terminal) oxşasalar da, onlardan fərqlənir, çünki proqrediyent sintaqmin sonunda tonun səviyyəsi qeyd olunan intonasiya növlərində olduğu səviyyəyə çatmır. Proqrediyent və terminal sintaqmların intonasiya strukturlarının təhlilindən aydın olur ki, bu intonasiya növləri bir-birilə qarşıdurmadada olur və bir-birini əvəz etməyə qadir deyil.

Dil materialının təhlili belə bir faktı da təsdiqləyir ki, sintaqmatik üzvlənmə zamanı sintaqmlar bir-birindən yalnız fasılə ilə deyil, fasılısız də, intonasiya konturunda baş verən dəyişikliklə də ayrıılır.

Hər iki dilin materialının təhlilinə əsasən belə fikir irəli sərmək olar ki, proqrediyent sintaqmla terminal sintaqm qovuşduğunda melodik və dinamik strukturlar bir-birilə müxtəlif formada əlaqədə olur. Bu müxtəlifliyi aşağıdakı kimi əks etdirmək olar:

1) — / — 2) — / — 3) - / -

Çoxsintaqmlı cümlələrdə hər bir sintaqmin öz intonasiya xüsusiyyətləri olsa da, onlar cümlənin ümumi intonasiya konturuna tabe olur və həmin çərçivə daxilində fəalliyət göstərir.

Alman və Azərbaycan dillərində sintaqmin aksent xüsusiyyətlərinin təhlilindən məlum olur ki, sintaqmin aksent xüsusiyyəti ondan kiçik olan sözün və ondan böyük olan cümlənin aksent xüsusiyyətlərindən təcrid edilmiş şəkildə deyil, onlarla vəhdətdə öz həllini tapır, çünki sintaqma daxil olan hər bir söz öz əvvəlki aksent xüsusiyyətlərini dəyişərək, sintaqmin aksent xüsusiyyətlərinə uyğunlaşlığı kimi, hər bir sintaqm da cümlə daxilində öz ilkin aksent xüsusiyyətlərini dəyişərək ümumi cümlənin aksent xüsusiyyətlərinə uyğun yeni xüsusiyyətlər kəsb edir. Məsələn, Alman dilində işlənən */oben/* sözünün müstəqil söz kimi aksent xüsusiyyətləri ilə */Oben / knarrte eine Tür//* cümləsində proqrediyent sintaqm kimi işlənərkən kəsb etdiyi aksent xüsusiyyətləri bir-birindən fərqlənir. Bu fərq aşağıdakı şəkildə ifadə olunur:

/ — • / - "oben"¹

/ — • / - "Oben / (knarrte eine Tür) //"

Nümunələrdən məlum olur ki, birinci haldan fərqli olaraq, ikinci halda */ oben /* sözü müstəqil sintaqm kimi işlənir və bu halda onun son vurğusuz hecası birinci vurğulu hecaya nisbətən yüksək tonla tələffüz edilir.

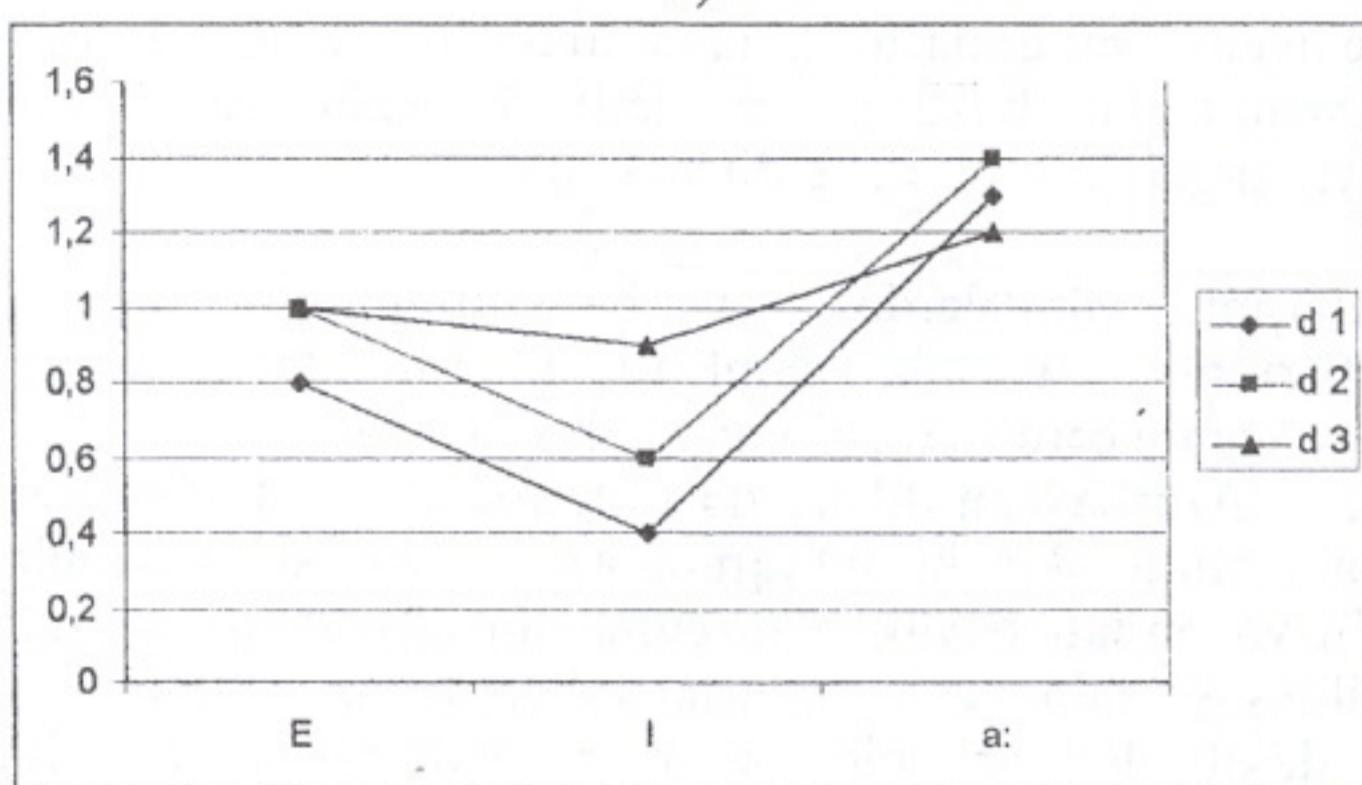
Alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında aparılan təhlil nəticəsində belə bir fakt öz həllini tapır ki, sintaqm mərkəzini təşkil edən söz dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi heç də həmişə yüksək tonla nəzərə çarpmır. Bu hal özünü yalnız birsintaqmlı cümlələrdə göstərir. Bunu əsaslandırmaq üçün */Es ist Abend// Es ist früh//* və s. kimi cümlələrin tələffüzündən əldə edilmiş qrafikləri müqayisə etmək kifayətdir (bax: qrafik 2.3).

¹ Wörterbuch der deutschen Aussprache. VEB Bibliographisches Institut. Leipzig: S. 384

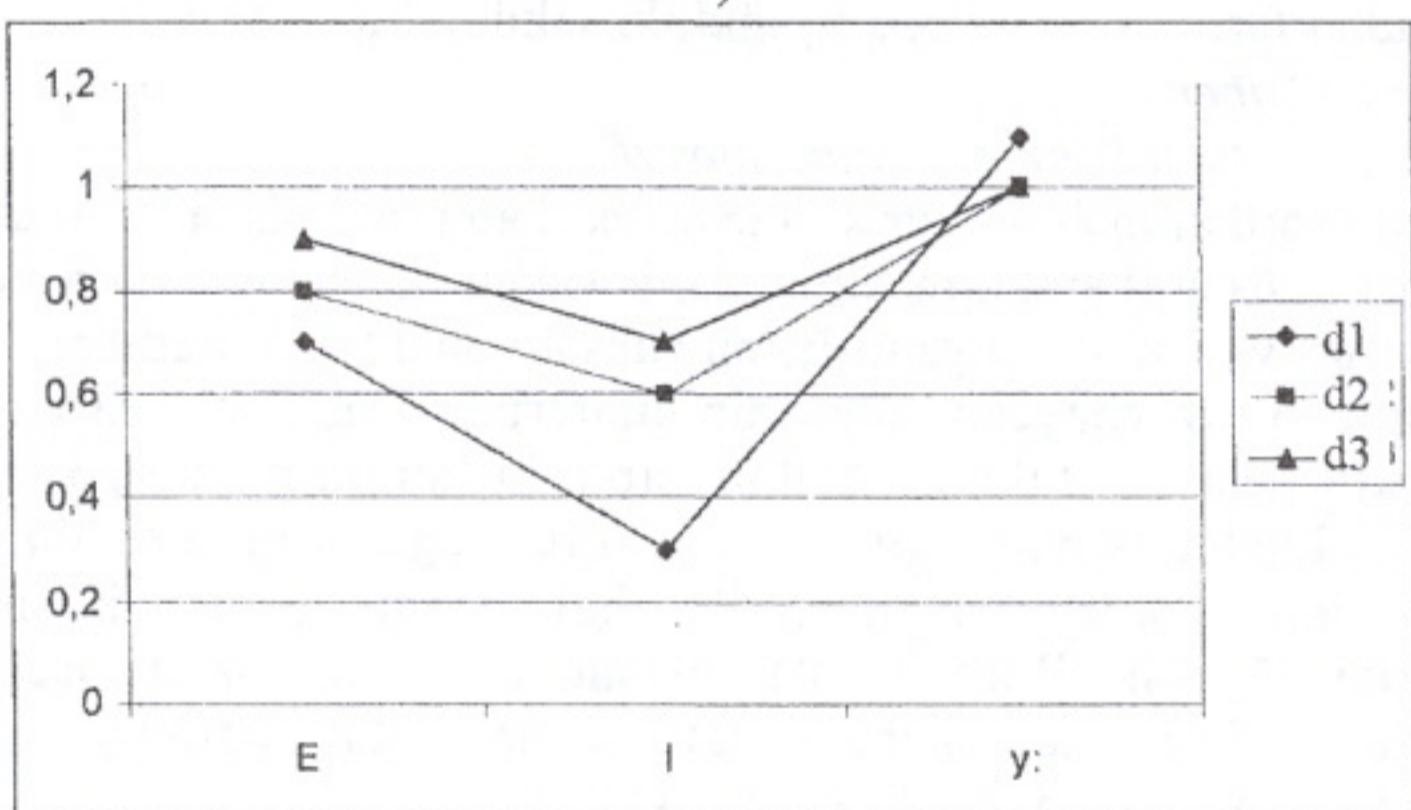
Qrafik 2.3

/Es ist Abend// Es ist früh// sintaqmlarında saitlərin tələffüzündən alınan orta nisbi intensivlik qiymətləri

a)

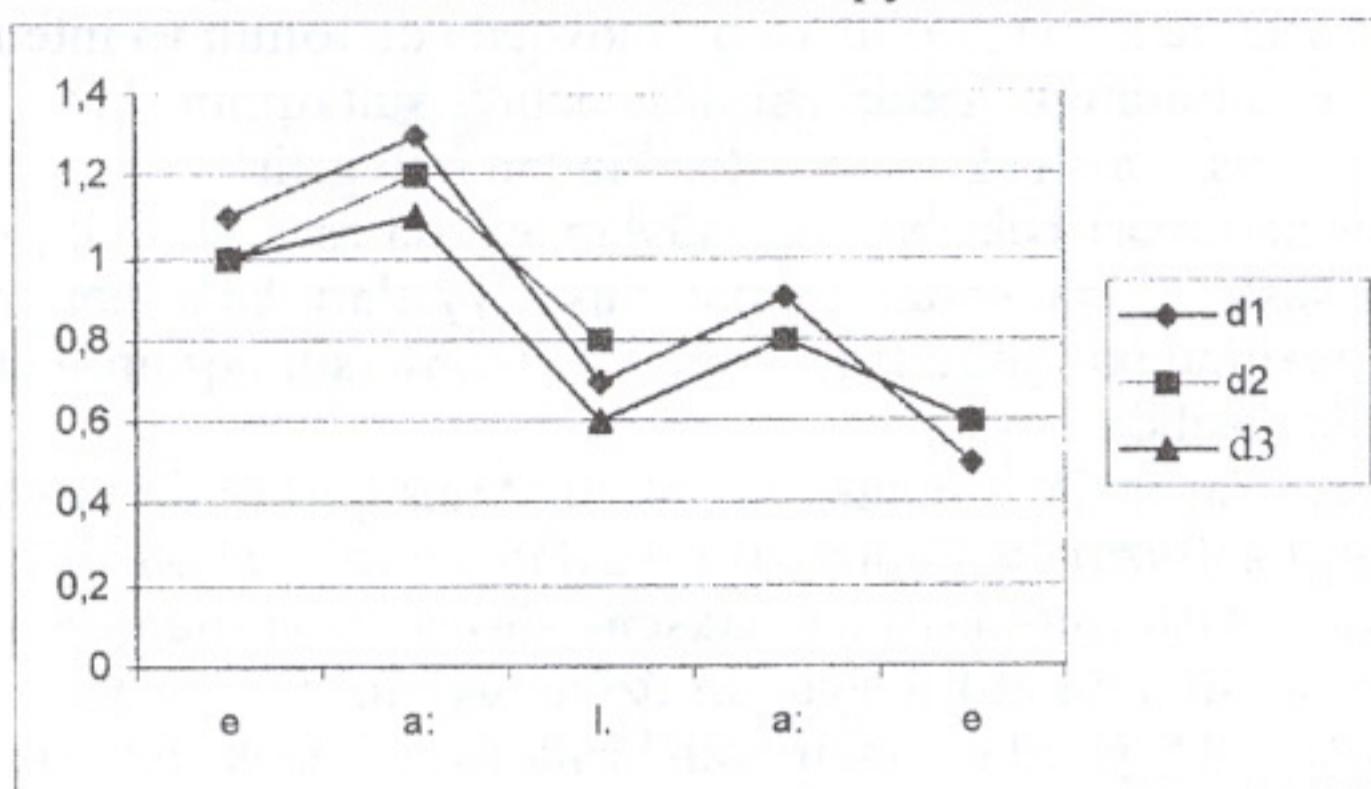
Es ist früh//
b)

Bir neçə vurgulu sözdən ibarət olan birsintaqmlı cümlələrdə sintaqm vurğusu daşıyan söz digərlərindən öz zəif akustik göstəriciləri ilə fərqlənir (bax: qrafik 4.11).

Qrafik 4.11

/ Er gab die Gabel // cümlesi ndə diktorlar üzrə saitlərin orta nisbi intensivlik qiymətləri

Bu sintaqmda iki vurgulu söz var və onlardan ikincisi sintaqm mərkəzini təşkil edir, çünki verilən informasiyada həmin söz həlledici rola malikdir. Qrafikdə onların hər birinin orta nisbi intensivlik qiymətləri verildiyindən, onlar arasındakı fərq aydın görünür.

/Er gab die Gabel// Der Student denkt// Rübezahl zählt Rüben// strukturlu sintaqmlarda əsas tonun hərəkət istiqaməti də dinamik strukturla paralel inkişaf edir. Müqayisə üçün həmin sintaqmlar üzrə */E1, E2, a:1, a:2, y:1, y:2/* saitlərinin əsas ton qiymətlərini aşağıdakı cədvəldə veririk (bax: cədvəl 4.3)

Cədvəl 4.3

/E, a:, y:/ saitlərinin sintaqmda mövqedən asılı olaraq ƏTT qiymətləri.

Səslər Diktorlar	E1	E2	a:1	a:2	y:1	y:2
I	200	171	171	167	226	178
II	193	178	191	181	220	196
III	111	107	107	102	128	123
IV	120	111	117	112	156	122

Birsintaqlı cümlelər əsasında aparılmış təhlil göstərir ki, sintaqm daxilində tonun dəyişməsi dinamik strukturun da dəyişməsinə səbəb olur. Terminal sintaqm üçün tonun enməsini əsas relevant əlamət kimi

qəbul etmək olar. Çoxsintaqmlı cümlələrdə son sintaqmda sintaqm mərkəzini təşkil edən vurğulu söz minimum akustik göstəricilərin daşıyıcısı olur. Bu da ondan irəli gəlir ki, sintaqm vurğusu daşıyan söz əsasən son mövqe ilə bağlı olur və bu mövqedə də tonun və intensivliyin zəifləməsi və minimum həddə çatması nəinki sintaqmin, hətta ümumi cümlənin intonasiya strukturunun tələbindən irəli gəlir¹.

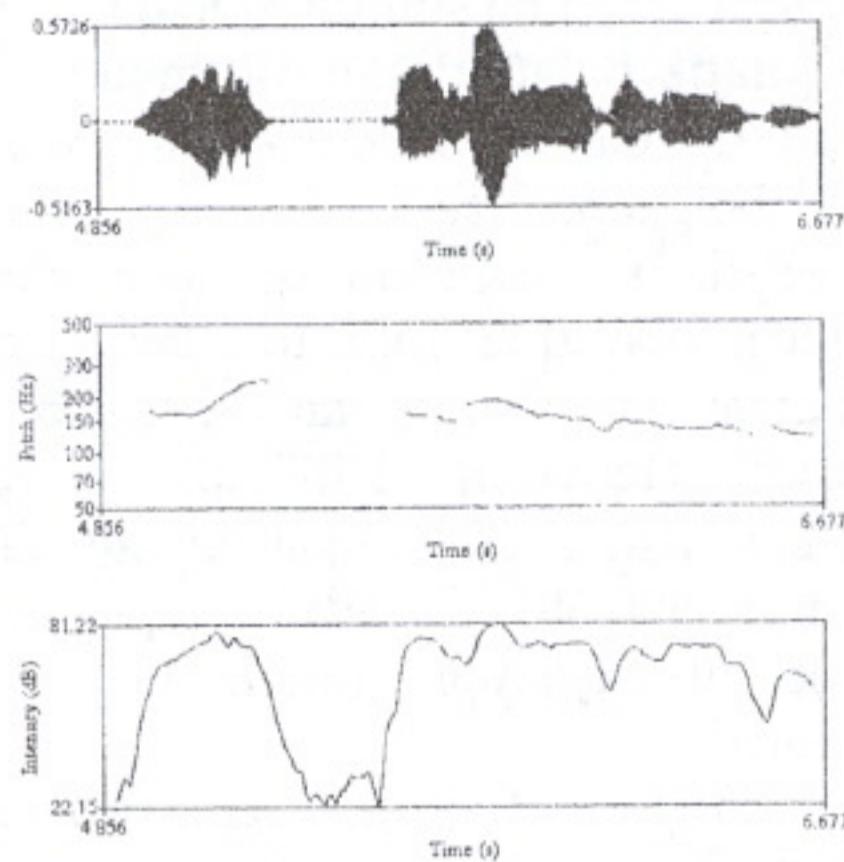
Təhlilin nəticələri belə bir fikir söyləməyə də əsas verir ki, sintaqm mərkəzini təşkil edən sözün aksent xüsusiyyətləri həm həmin sözün sintaqm daxilindəki yerindən, həm də bütöv sintaqmin cümlədəki mövqeyindən asılıdır.

Eyni leksik ardıcılığa malik cümlələrin danışiq aktında kontekstdən asılı olaraq tələffüzündə sintaqmatik üzvlənmənin müxtəlif formalarda reallaşması onların intonasiya və aksent xüsusiyyətlərində də öz əksini tapır. Hər bir sintaqmatik bölgünün özünə uyğun intonasiya və aksent xüsusiyyətləri olduğundan onları bir-birilə əvəz etmək qeyri-mümkündür, əks halda fikir anlaşılmazlığı yaranar. Məsələn, eksperimental təhlil göstərir ki, */O / gözəl müğənnidir//* cümləsinin bu formalı sintaqmatik bölgüsündən alınan aksent və intonasiya strukturu həmin cümlənin */O gözəl / müğənnidir//* formalı sintaqmatik bölgüsündən alınan intonasiya və aksent strukturundan fərqlənir (bax: qrafik 4.38 və 4.39).

¹ A.V. Isacenko und H. Schädlich. Untersuchungen über deutsche Satzintonation. Studia grammatica. VII, Berlin: Akademie – Verlag, 1973, S.8

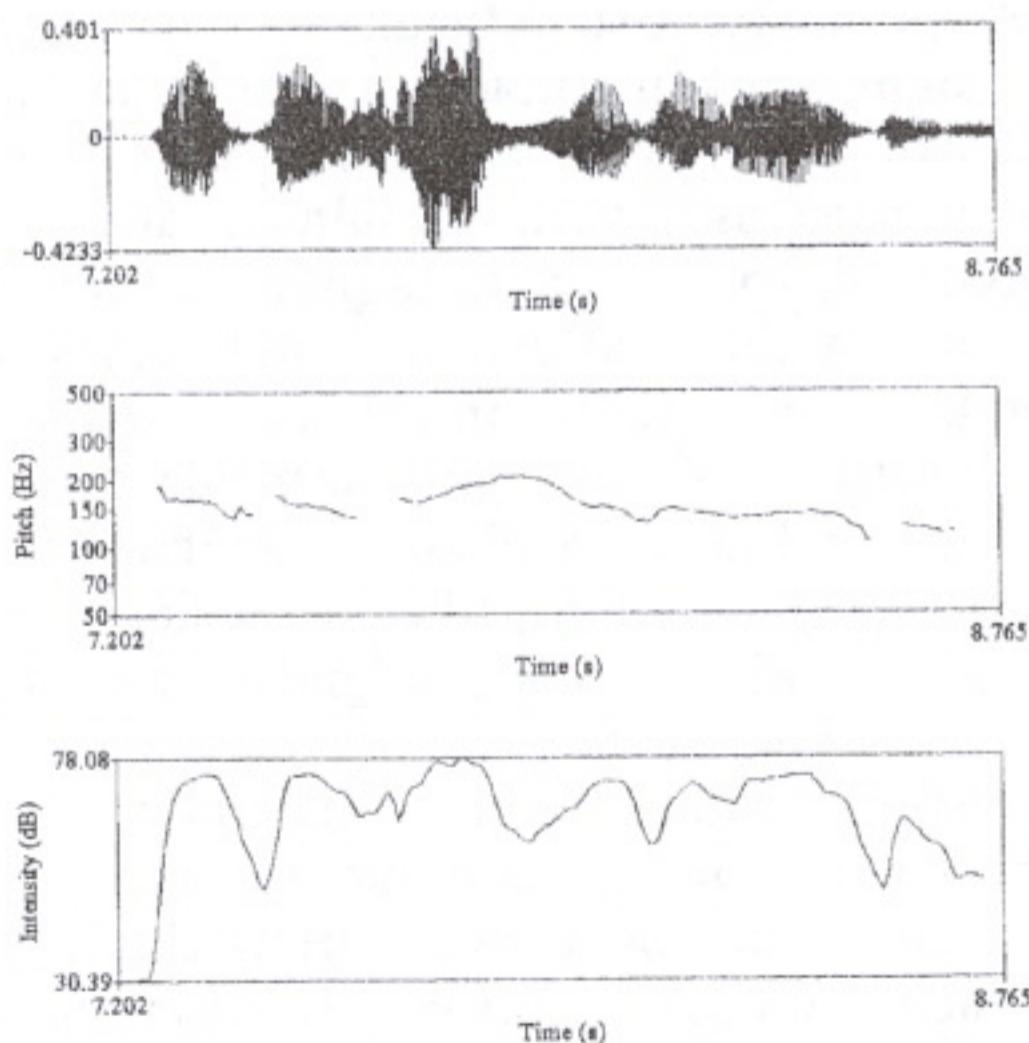
Qrafik 4.38

/O /gözəl müğənnidir// cümləsinin ossilloqramı və onun əsasında hesablanmış akustik parametrlərin göstəriciləri

Qrafik 4.39

/O gözəl müğənnidir// cümləsinin ossilloqramı və onun əsasında hesablanmış akustik parametrlərin göstəriciləri

Qrafiklərdən aydın olur ki, birinci bölgüdə */o/* müstəqil sintaqm yaratmaqla özündən sonra gələn sözlə heç bir sintaktik və semantik əlaqədə deyil və ondan sonra sintaqmlararası fasılə edilmişdir. İkinci

halda isə bu fasılə edilmir və /o/ sözü artıq müstəqil sintaqm yaratır, o, ön sintaqmın tərkib elementi kimi çıxış edir və təyinedici funksiyasını yerinə yetirir. Deməli, birinci bölgündə fərqli olaraq bu bölgündə /o/ sözü ondan sonra işlənən /gözəl/ sözü ilə sintaktik əlaqə yaradır.

Eyni formalı sintaqmatik bölgü alman dili materialının təhlilində də özünü göstərir. Məsələn, */Er gibt das Bild der Schwester seiner Freundin//* cümləsi sintaqmatik bölgündə asılı olaraq, iki fikrin ifadəçisi funksiyasını yerinə yetirir və nəticədə dinləyici də həmin cümləni sintaqmatik bölgündə asılı olaraq iki formada dərk etməli olur.

Dissertasiyanın “Alman və Azərbaycan dillərində sintaqmın fonetik xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı-müqayisəli təhlili” adlanan beşinci fəsli hər iki dilin materialının eksperimental təhlilindən alınan faktların qarşılıqlı-müqayisəli təhlilinə həsr olunub. Burada müqayisə olunan dillərdə sintaqma xas fonetik xüsusiyyətlər qarşılaşdırılır, oxşar və fərqli xüsusiyyətlər dəqiqləşdirilir.

Müqayisə olunan dillərin fonetik strukturlarının müxtəlifliyi sintaqmatik səviyyədə də özünü göstərir. Məsələn, hər iki dildə müstəqil sintaqm kimi çıxış edən və eyni məna bildirən, ikihecalı */morgen/* və */səhər/* sözlərinin ossilloqrafik təhlilindən aydın olur ki, alman dilində birinci, Azərbaycan dilində isə ikinci heca vurğu daşıyıcısıdır. Bu fərq həmin dillərdə sintaqmın aksent strukturuna da təsir göstərir. Ona görə də dil materialını təhlil edərkən sintaqmın fonetik strukturu ilə bağlı alman və Azərbaycan dilləri üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər üzə çıxır. Təhlil onu deməyə əsas verir ki, alman dili üçün xarakterik sintaqmatik üzvlənməni və yaxud sintaqmın aksent və intonasiya strukturunu Azərbaycan dili materialına şamil etmək və ya əksinə, düşünülməmiş hərəkət olardı. Təhlildən əldə edilən nəticələr problemlə bağlı hadisələrin elmi həllinə düzgün şərh verməklə bərabər, sintaqmın semantik və fonetik strukturu ilə əlaqədar mübahisə doğuran bəzi məsələlərə də aydınlıq gətirir. Nitq-fikir prosesində meydana gələn sintaqmlar hər iki dildə eyni ölçüdə olmadığından və eyni grammatik və fonetik strukturlara əsaslanmadığından bunlar arasında müəyyən anlar üçün oxşarlıqlar olsa da, bunu ümumi qanuna uyğunluq hesab etmək olmaz. Bununla belə, müqayisə olunan dillər arasında sintaqm problemi ilə bağlı oxşar hallar da mövcuddur. Hər iki dildə sintaqmın yaranmasında ifadə olunan fikirlə bərabər, onun intonasiya xüsusiyyətləri də iştirak edir. İstər alman, istərsə də Azərbaycan dilində sintaqmın fonetik bütöv kimi ifadə və dərk olunmasında intonasiya həllədici rol oynayır. Hər iki dildə proqrediyent sintaqmın intonasiya və

aksent xüsusiyyətləri terminal sintaqmin intonasiya və aksent xüsusiyyətlərindən fərqlənir. Məs., */Natürlich / die Tür ist offen// Menschen irren/ aber nur grosse Menschen/ erkennen ihren Irrtum //*

Sakitlikdir / hamı yatır// Komandır sözünü tamamlamamış / onun gözleri yaşardı// kimi cümlələrin intonasiya strukturlarının müqayisəsi göstərir ki, hər iki dildə sintaqmlararası məna əlaqəsindən və sintaqmlar arasında edilən fasilənin davamlılığından asılı olaraq intonasiya strukturu dəyişkən olur. Qeyd olunan cümlələrdə “*Natürlich*” və “*Sakitlikdir*” proqrediyent sintaqmlarından sonra fasilənin davamlı olması növbəti sintaqmla semantik əlaqənin zəifliyindən irəli gəlir. Elə bu səbəbdən də həmin proqrediyent sintaqmlar üçün enən ton xarakterikdir. Sintaqmin reallaşmasında semantik, sintaktik və fonetik strukturların qarşılıqlı əlaqədə olması hər iki dil üçün xarakterikdir. Müqayisə olunan dillərdə hər bir sintaqmin özəyini təşkil edən bir söz olur. Çoxsintaqmlı cümlələrdə əsas informasiyanın son sintaqmda ifadə olunmasına baxmayaraq, həmin sintaqmin mərkəzini təşkil edən söz akustik göstəricilərinə görə fərqlənmir. Bu halda yüksək akustik göstəricilər ön sintaqmla bağlı olur. Hər iki dildə sintaqm vurğusu ilə ziddiyət təşkil edən kontekstlə bağlı emosional vurğu da nəzərə alınmalıdır, çünki ümumi tələffüz norması ilə yanaşı, kontekstlə bağlı birinci qarşı qoyulan digər tələffüz variantları da mövcuddur Məs.: */`Er gab die Gabel// Er ``gab die Gabel // / Er gab die ``Gabel// / "O, yabani verdi// O, "yabani verdi // O, yabani "verdi//*

Sintaqmin fonetik strukturu ilə əlaqədar müqayisə olunan dillərdən hər birinə xas olan fərqləndirici xüsusiyyətlər də mövcuddur. Deməli, dillər arasında fərq yalnız seqment vahidlər səviyyəsində özünü göstərmir, bu həm də sintaqmatik üzvlənmədə, sintaqmların semantik, sintaktik və fonetik strukturlarında da müşahidə olunur. Azərbaycan dilində vurğu təbiətinə görə melodik-dinamik olduğu halda,¹ alman dilində vurğu dinamik-melodik xarakterə malikdir.² Vurğunun fərqli təbiəti sintaqmin aksent və intonasiya strukturlarının formalaşmasına öz təsirini göstərir. Bu dillərdə sintaqmin aksent strukturlarını fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də Azərbaycan dilində vurğunun oksiton, alman dilində isə bariton xarakterdə olmasıdır. Türk dillərinin tədqiqi ilə məşğul olan B. Kolinder belə qənaətə gəlir ki, cümlə

¹ III.Абдуллаев. Место и природа словесного ударения в современном азербайджанском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1964

² М.Г.Кравченко и др. Ударение и интонация в немецком языке. Л.: Изд-во Просвещение,Ленинградское отделение, 1973, с.8

daxilində işlənən sözlər ayrılıqda tələffüz edilərkən kəsb etdikləri formanı qoruyub saxlayı.¹ Azərbaycan dili materialının təhlilindən aydın olur ki, irəli sürülən bu fikir reallığı əks etdirmir, çünki istər cümlə, istərsə də sintaqm tərkibində işlənən hər bir sözün fonetik strukturunda ilkin vəziyyətlə müqayisədə dəyişiklik baş verir. İki və daha artıq sözdən ibarət olan cümlə - sintaqmlarda (*Yaşar şagirddir// Uşaq bal yeyir//*) sintaqm vurğusunun nəzərə çarpdırılmasında dinamik göstərici həllədici rol oynayır. Hər iki diktor bu sintaqmları tələffüz edərkən melodik komponentə görə birinci sözləri: /Yaşar/, /uşaq/, dinamik komponentə görə isə /şagirddir/ və /bal/ sözlərini ön plana çəkir. Bu fərqi görmək üçün */Uşaq bal yeyir//* sintaqmin dinamik və melodik strukturlarını nəzərdən keçirmək kifayətdir (bax: cədvəl 5.1).

Cədvəl 5.1

/Uşaq bal yeyir// sintaqmından götürülmüş saitlərin
ƏTT və İ-ə görə orta nisbi qiymətləri

Saitlər		Diktorlar	u ²	a	a	e	İ
Fiziki komponentləri							
ƏTT	I d		1,2	1	0,8	0,7	
	II d		1	0,9	0,8	0,6	
İ	I d		1,2	1,4	1,2	0,7	
	II d		0,6	0,8	0,7	0,5	

Cədvəldə verilmiş rəqəmlərdən aydın olur ki, sintaqmin tələffüzündə hər iki diktor üçün dinamik strukturun maksimum göstəricisi sintaqmin nüvəsini təşkil edən /bal/ sözü ilə bağlıdır.

“Ümumi nəticələr” hissəsində alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi və onun eksperimental-fonetik tədqiqi ilə əlaqədar aparılmış tədqiqat işinin əsas müddəaları yiğcam şəkildə ümumiləşdirilir və müqayisə olunan dillərin hər biri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər dəqiqləşdirilməklə yanaşı sistemləşdirilir:

-alman və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsub olsalar da, hər iki dildə müəyyən fikrin ifadəsinə xidmət edən cümlələrin zəncirvari əlaqəsindən yaranan nitq axını nisbi bitkinlik bildirən,

¹ B.Collinder. Reichtürkische Lautstudien.Uppsala Universitets Arsskrift. № 11, Leipzig: 1939, s.27

² Hər iki diktor «uşaq» sözünü tələffüz edərkən birinci hecanın saiti tam reduksiya olunur və o, ossilloqramda öz əksini tapmir.

intonasiya cəhətdən bölünməz bütövə çevrilən daha kiçik məna vahidlərinə ayrıılır və bu vahidlər sintaqm adlanır;

-sintaqm probleminin həllində dilçilər arasında fikir müxtəlifliyinin mövcud olması ilk öncə tədqiqata cəlb olunan obyektin dildə yerinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsilə əlaqədardır;

-dildə hazır və konkret strukturlara malik olan dil vahidlərindən (fonem, morfem, leksem söz birləşmələri) fərqli olaraq, sintaqm dildə əvvəlcədən məlum strukturlara malik deyil və yaxud bu vahidin dildə hazır modelləri yoxdur. Sintaqmların semantik, sintaktik və fonetik strukturları danışiq anının tələbi ilə bağlı formalaşır. Sintaqm daxilində sözlərin düzülüşü danışiq prosesində sintaqmla birlikdə yaranır. Sintaqm daxilində leksik vahidlər mövqe baxımından birdəfəlik xüsusiyyətə malikdir;

-çoxsintaqmlı cümlələrin fonetik strukturu həmin cümləni əmələ gətirən sintaqmların fonetik strukturlarının sintezindən yaranır. Bu zaman hər bir sintaqmın fonetik strukturu cümlənin ümumi fonetik strukturuna tabe olur. Sintaqmın fonetik strukturunda baş verən bütün dəyişikliklər cümlənin ümumi fonetik strukturu ilə tənzimlənir;

-tələffüz zamanı danışiq aktının semantik, sintaktik və fonetik xüsusiyyətlərin təsiri altında bölünməsindən alınan sintaqmlar bəzən digər dil və nitq vahidləri (söz, söz birləşmələri, cümlə) ilə izomorf olsalar da, bunu qanuna uyğunluq kimi qəbul etmək qeyri-mümkündür. Ona görə də sintaqmın digər vahidlərə olan münasibəti aşağıdakı formullarla göstərilə bilər:

Sintaqm	\geq	söz
Sintaqm	<	söz birləşməsi
Sintaqm	>	söz birləşməsi
Sintaqm	=	söz birləşməsi
Sintaqm	\leq	cümlə

-müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərində canlı danışığın məhsulu olan sintaqm semantik-sintaktik vahid kimi, fonetik cəhətdən bölünməz bütöv olduğu halda, danışiq taktı və ritmik qrup ritmik-fonetik anlayışdır. Ona görə də bu vahidləri eyniləşdirmək düzgün olmaz. Bunlar dildə daşıdıqları funksiyaya görə yaxınlaşdıqları halda, formaca bir-birindən fərqlənir;

-cümələyə daxil olan hər bir sintaqm məna bildirmək baxımından ifadə olunan ümumi mənanın bir hissəsini təşkil edir. Danışiq aktında

hər bir vahidin öz funksional yükü olduğu kimi, sintaqmın da digər vahidlərdən fərqlənən öz funksional yükü var;

-alman və Azərbaycan dillərində sintaqmın fonetik bütöv halında formalaşmasında sintaqm vurğusu daşıyan söz həllədici rol oynayır. Bu söz sintaqm daxilində informativlik baxımından remanın daşıyıcısıdır;

-eyni leksik tərkibli cümlə informasiyanın ötürülməsi məqsədindən, danışiq üslubundan, ekspressiv xüsusiyyətlərdən və nəhayət, kontekst və situasiyadan, eləcə də danışiq tempindən asılı olaraq, danışan tərəfindən müxtəlif sintaqm tərkibinə malik cümlələr kimi tələffüz edilir;

-alman və Azərbaycan dillərində danışiq aktının mənalı, fonetik cəhətdən bölünməz vahidlərə parçalanması heç bir şübhə doğurmur, çünki bu linqistik gerçəklilikdir;

-cümlənin sintaqmatik üzvlənməsi onun qrammatik və aktual üzvlənməsindən fərqlənir. Aktual üzvlənmədə cümlə, əsasən iki qütbə - məlum və yeniyə ayrıldığı halda, sintaqmatik bölgüdə bu prinsip gözlənilmir. Qrammatik üzvlənmədə isə cümlə üzvlərinə görə bölgü nəzərdə tutulur;

-ünsiyyət təcrid edilmiş heca və sözlərin xaotik yığını deyil, bu onların ümumi mənaya tabe olan semantik, sintaktik, fonetik strukturlarının sintaqmatik əlaqələrdən yaranan mürəkkəb prosesdir;

-danışiq aktının sintaqmatik üzvlənməsi ona görə baş verir ki, insan qarşıda duran fikrin ifadəsi üçün lazım olan leksik vahidlərin ardıcılığını istər alman dilində, istərsə də Azərbaycan dilində bölünməz bütöv vahid kimi tələffüz etməyə qadir deyil (Birsintaqmlı cümlələr istisnadır);

-sintaqmın semantik strukturu onun ifadə etdiyi gerçəkliliklə bağlıdır, çünki sintaqm real gerçəkliyin bir parçasıdır. Onların sadə və ya mürəkkəb olması cümlənin ümumi semantik strukturu ilə ölçülür.

-sintaqmı əmələ gətirən komponentlər arasındaki semantik, sintaktik və fonetik əlaqələr dildə müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Bu vasitələr alman və Azərbaycan dillərində eyni formada olmayıb hər bir dilin öz qanunları ilə tənzimlənir. Lakin alman və Azərbaycan dillərində işlənən elə vahidlər mövcuddur ki, bu vahidlər hər iki dildə danışiq aktında müstəqil sintaqm kimi tələffüz edilir (xitablar, ara sözlər, ara cümlələr);

-sintaqm vurğusu daşıyan sözün sintaqm daxilində hansı mövqedə işlənməsindən asılı olaraq, sintaqmın fonetik strukturu dəyişir;

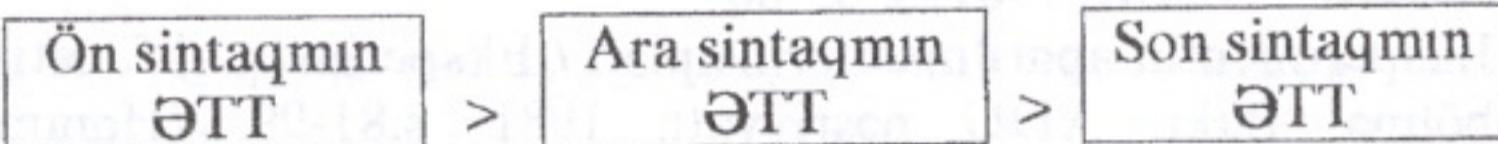
-sintaqmın tərkib hissəsi kimi çıxış edən leksik vahidlər hər iki dildə ilkin fonetik strukturlarını dəyişərək, sintaqm üçün xarakterik olan fonetik struktura tabe olur və nəticədə yeni fonetik çalarlıqlar kəsb edir;

-sintaqmin fonetik strukturu cümlə daxilində kontekst və situasiyadan, ifadə olunan fikirdən asılı olaraq bilavasitə danışq prosesində reallaşır;

-hər iki dildə terminal və proqredient sintaqmların intonasiya strukturlarında oxşarlıq müşahidə olunur. Bunlardan birincisi sabit, ikincisi isə dəyişkən intonasiya strukturuna malikdir;

-nitqin sürətinin aşağı olması onun daha çox hissələrə ayırılması ilə nəticələnir ki, buna uyğun olaraq informasiya mərkəzlərinin sayı da artır;

-çoxsintaqmlı cümlələrdəki sintaqmların fonetik strukturunda ƏTT-nə görə baş verən dəyişikliyi formula şəklində aşağıdakı kimi əks etdirmək olar:

-hər iki dildə leksik vahidlərin sayından asılı olaraq sintaqmin minimal və geniş növləri mövcuddur;

-sintaqmlararası məna əlaqəsinin möhkəmliyindən və fasılənin davamlılığından asılı olaraq proqrediyent sintaqmların intonasiya strukturlarında dəyişiklik baş verir;

-müqayisə olunan hər iki dildə sintaqma daxil olan seqmentlərin sayı ilə həmin seqmentlərin tələffüzüնə sərf olunan zaman tərsmütənasiblik təşkil edir, yəni seqmentlərin sayı artıqca, onların hər birinin tələffüzüնə sərf olunan zaman müddəti azalır;

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı elmi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Alman və Azərbaycan dillərində sintaqmatik üzvlənmənin obyektiv və subyektiv təhlilinə dair // M.F.Axundov adına APRD və Əl-nin Elmi əsərləri, № 4, 1979, s. 45-53
2. Alman və Azərbaycan dillərində sintaqm vurğusunun xüsusiyyətləri // Azərbaycan məktəbi, 1980, №1, s.37-41. (Həmmüəllif F.Veysəlov.
3. Alman dilində sintaqm vurğusunun dinamik xüsusiyyətləri / Dil sisteminin funksional və konstruktiv səviyyələri, AzNEFTEXİM, 1981, s. 65-66
4. Eksperimentin aparılması prinsipləri / Eksperimental fonetika. II bölmə. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1981, s.81-99. (Həmmüəllif F.Ağayeva)
5. Birsintaqmlı cümlələrdə sintaqm vurğusunun dinamik strukturu / Konfrontativ dilçilik problemləri, Bakı: M.F.Axundov adına APRD və Əl-nin nəşriyyatı, 1983, s 31-32
6. Sintaqmin dinamik mərkəzinin variativliyi / Seqment və superseqment vahidlərin variativliyinin fonetik təsviri. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1990, s. 41-42
7. Alman dilinin səs sistemi. Bakı: M.F.Axundov ad. APRD və Əl-nin nəşriyyatı, 1991, 62 s. (Həmmüəllif Z.Quliyev)
8. Deutsch (Alman dili dərsliyi. Ali məktəbin ixtisas fakültələri üçün dərslik). Bakı: Maarif, 2000, 327 s. (Həmmüəlliflər F.Veysəlov, B.Həmzəliyeva və D.Veysəlova.)
9. Fonetik tədqiqatlarda eksperimentin tətbiqinə dair bəzi qeydlər / Ümumi dilçilik, Azərbaycan dilçiliyi.... Bakı: Mütərcim, 2002, s. 44-47
10. Ein Blick auf die linguistische Analyse des Syntagmas // AFR, Münxen: LMU, Fonetika və dil ünsiyyəti İnstitutunun elmi əsərləri, 2002, Bd. 39, S. 11-16
11. Sintaqmin başqa dil vahidlərinə münasibəti // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2005, № 3, s. 11-15
12. Sintaqmin tədqiqi tarixinə dair / C.Cəfərovun 100 illiyinə həsr olunmuş toplu. Bakı: Mütərcim, 2005, s. 39-43
13. Tərcümə prosesində sintaqmatik bölgüyə əməl olunmasına dair / Tərcümə və transmilli proseslər. Beynəlxalq Konfrans, ADU, 14-15 aprel, Bakı: 2005, 40-44
14. Cümə və sintaqm münasibətlərinə dair // Dil və ədəbiyyat, № 4, 2005, s. 35-38

15. Söz birləşməsinin sintaqmdan fərqli xüsusiyyətlərinə dair // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2005, № 3, s. 3-6
16. Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqmın sintaktik xüsusiyyətlərinə dair // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2005, № 4, s. 3-7
17. Danışiq aktının üzvlənməsinin xüsusiyyətləri. Bakı: Mütərcim, 2006, 165 s.
18. Azərbaycan dilciliyində sintaqmın tədqiqinqə dair // Dil və ədəbiyyat, 2006, № 2, s. 24-27
19. Sintaqm fonetik bütöv kimi // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2006, № 1, s. 40-44
20. Sintaqmın növlərinə dair // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2006, № 3, s. 42-46
21. Fikrin ifadəsində sintaqmatik bölgünün rolü / Tağıyev oxuları. Beynəlxalq Konfrans, BSU, 2006, s. 29-34
22. Sintaqm və söz münasibətlərinə dair // Dil və ədəbiyyat, 2006, № 4, s. 20-22
23. Cümənin sintaqmatik üzvlənməsinin eksperimental-fonetik tədqiqinqə dair // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmləri seriyası, 2006, № 3, s. 29-38
24. Sintaqmı müəyyənləşdirən prinsiplərə dair // AR Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri, 2006, № 5, s. 41-46
25. Sintaqmın aksent xüsusiyyətlərinə dair // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri, 2006, № 6, s. 50-56
26. Alman və Azərbaycan dillərində cümənin sintaqm tərkibi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2006, № 4, s. 7-12
27. Sintaqmın fonetik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlilinə dair // Dil və ədəbiyyat, 2006, № 5, s. 23-26
28. Sintaqmın intonasiya xüsusiyyətlərinə dair (Alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında) // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri, 2006, № 7, s. 14-21
29. Sintaqm mərkəzinin funksiyasına dair // Dil və ədəbiyyat, 2006, № 6, s. 44-47
30. Sintaqm haqqında əsas nəzəriyyələrin təhlilinə dair / Beynəlxalq elmi konfransın materialları, ADU nəşriyyatı, 9-10 noyabr 2007, s. 52-57

31. Характерные особенности синтагматического центра // Вопросы филологических наук, М., 2008, № 1, с. 39-43
32. Акустические особенности слова с синтагматическим ударением (на материале немецкого и азербайджанского языков) // Современные гуманитарные исследования. М., 2008, № 5, с. 128-132.

Фикрет Аловсат оглу Асланов

ПРОБЛЕМА СИНТАГМЫ В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ И ЕЕ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНО- ФОНЕТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Резюме

Настоящая диссертационная работа содержит результаты анализа по синтагматическому членению предложения и интонационному оформлению самой синтагмы. Во введении обсуждаются общие вопросы, связанные с актуальностью, новизной, значением, языковым материалом и методами исследования, а также представлены объект, предмет исследования и положения, выносимые на защиту.

В первой главе под названием “Из истории исследования синтагмы в современной лингвистике” освещаются вопросы возникновения учения о синтагме в современной лингвистике, германистике и азербайджановедении.

Во второй главе под названием “Принципы членения речевого потока на синтагмы и критерии ее определения” автор задается целью определить само понятие синтагмы, а затем подвергнуть анализу те источники и труды по современной лингвистике, в которых рассматриваются вопросы синтагмы (И.А.Бодуэн де Куртенэ, Ф.де Соссюр, Л.В.Щерба, Л.Р.Зиндер и мн. др.). Здесь описывается, критически анализируется современная лингвистическая литература по проблемам синтагмы. Автор приходит к выводу о том, что вопрос довольно сложный и пути его решения неординарные. В литературе встречаются противоречивые утверждения, отражающие точки зрения отдельных авторов. Указывается, что впервые термин синтагмы в языкоznании употребили И.А.Бодуэн де Куртенэ и Ф.де Соссюр. Однако дальнейшее развитие получила в основном концепция Л.В.Щербы о синтагме, определенной им как фонетическое, грамматическое и семантическое единство, возникающее в процессе речи – мысли.

Третья глава под названием “Семантические, синтаксические и фонетические особенности синтагмы” содержит результаты анализа семантико-синтактико-фонетических особенностей синтагмы в сопоставляемых языках.

В четвертой главе под названием “Экспериментально-фонетическое исследование синтагмы в немецком и азербайджанском языках” подробно описываются результаты анализа. Здесь приводятся таблицы и графики, отображающие результаты эксперимента.

В пятой, последней главе под названием “Сопоставительно-сравнительный анализ фонетических особенностей синтагмы в немецком и азербайджанском языках” выявляются сходные и отличительные черты при интонационном членении предложения на синтагмы и ее фонетическом оформлении.

В конце диссертации обобщаются результаты исследования и высказываются рекомендации и пожелания по дальнейшему изучению синтагмы как с теоретической, так и с практической точки зрения.

THE PROBLEM OF SYNTAGM IN MODERN GERMAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES AND ITS EXPERIMENTAL – PHONETIC INVESTIGATION

Summary

The doctoral dissertation relates to the study of the problem of syntagm in modern linguistics and contains a theoretical description and experimental-phonetic analysis of syntagm in non-kindred languages.

The dissertation consists of introduction, five chapters, conclusion, references and appendix.

Chapter I named “Historical review of syntagm in modern linguistics” contains different approaches to the problem of syntagm. Here an attempt is made to determine the relation of syntagm to other linguistic units and to analyse distinctive peculiarities of syntagm from sentence, clause, word and phrases.

Chapter II “The division of the speech act and determination of the criterion of syntagm” covers the problem syntagmatic division and analysis of the types of syntagm and its lexical composition.

Chapter III “Syntagm as a semantic, syntactic and phonetic unit” involves the problem of completeness of syntagm from different points of view. Here semantic, syntactic and phonetic peculiarities of syntagm are searched on linguistic material of the German and Azerbaijani languages. The detailed comparative analysis of syntagm gives the author a chance to make interesting conclusions.

In chapter IV “Experimental-phonetic study of syntagm in the German and Azerbaijani languages” universal and distinguishing features of syntagm in non-kindred languages are revealed. This chapter also studies intonational analysis and acoustic peculiarities of syntagm in the light of confrontative analysis. Here the author considers the syntagm as a unit of speech, but not of the language.

Chapter V “Confrontative phonetic analysis of syntagm in the German and Azerbaijani languages, reveals the determination of the allomorphic and isomorphic peculiarities of syntagm in non-kindred languages.

Basic results of the research are summarized in the Conclusion of the dissertation.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ФИКРЕТ АЛОВСАТ оглу АСЛНОВ

ПРОБЛЕМА СИНТАГМЫ В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ И ЕЕ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-
ФОНЕТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

10.02.04 – Германские языки
10.02.01 – Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук

Баку – 2009